ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ІВАН КРИПЯКЕВИЧ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ Т-ВО «ВЕРНИГОРА»

І. УКРАЇНА ЗА СЛОВЯНСЬКИХ ЧАСІВ.

1. Українська земля.

Наш рідний край називається Україна. Названо його так тому, що він лежав на краю Европи, в сусідстві коло Азії.

Велика й простора українська земля. Здовж вона має дві тисячі верстов, вширш тисячу верстов. На південь Україна межує з Чорним Морем та переходить за Карпати і Кавказ. На заході наближаєтъся до ріки Висли. На півночі переходить поза ріку Припять. На сході сягає по Каспій.

Наш край здебільшого низинний. Куди не глянути, всюди по Україні тягнуться низини, а лиш де-не-де є горби і височини. Найбільша низина є над Чорним Морем; найнижче положений край над рікою Припятю. На низинах і височинах здавна оселювалися люди, бо тут були просторі пасовиська і добрі землі під управу ріллі. Високі гори є тільки на південних краях української землі: Карпати, Кримські гори, Кавказ. Всі ті високі гори на верхах скелясті, вкриті камінням. В гори ховалися люде в час небезпеки, підчас війни і ворожих нападів.

Більша часть українських рік пливе до Чорного Моря. Найбільша і найславніша ріка на Україні це Дніпро. Це ріка дорога серцю кожного Українця, бо коло неї відбулися найважніші події з української історії Тут лежить давня столиця України, золотоверхий Київ, де проживали найславніші князі; тут є Запорожжа, де була Січ і де жили і воювали козаки. Дніпро, це батько українських рік. З правого боку допливає до нього ріка Припять, що пливе через багна, болота й озера; по лівому боці є Десна і багато менших рік. До Чорного Моря пливуть теж ріки Дністер, Бог і Кубань. До Азовського Моря допливає Дін з Донцем. На заході є ріки Буг і Сян, що пливуть до Висли і з нею до Балтійського Моря.

На Україні підсоння не всюди однакове. На півночі більше вогко й холодно, на півдні сухо й гаряче. Північні части здавна вкрили великі ліси. Де вони починалися, куди тягнулися і де кінчалися, цього не знав ніхто. Ліси були непролазні, густо заросли деревами. Ніхто не рубав ніколи величезних дубів, старих буків і грабів, високих сосон і ялиць.

Вони росли сотнями літ і валилися тільки тоді, як вже цілком спорохнявіли і засохли. Де було старе дерево, на його порохні виростали нові, ліс ставав все густіший, темний і вогкий. Хто хотів добутися в ті праліси, рубав дерево за деревом, щоб зробити собі перехід. В лісах в небезпечні часи добре було сховатися, бо тут ніхто не міг віднайти людської оселі.

У південних частинах України не було лісів, а простягалися степи. Це були широкі, безмежні поля, вкриті травами й зіллям. Весною вся рослинність зеленіла і вкривалася квітками, підчас літніх спек степ жовтів, висихав і завмирав так, що став пустинею. У степах була добра паша й тому тут блукали все півдикі кочовики з своїми табунами коней і худоби.

У лісах і степах жило безліч усякого дикого звіря. Не тільки зайці, лиси, дикі кабани були на кожному місці, але не рідко стрічалися й вовки та ведмеді. Над озерами було багато диких гусей, качок, лебедів, журавлів, всякої водяної птиці. Риби було така сила, що ніхто не міг її виловити.

Життя людини в давні часи було легке, бо всякої поживи було багато. Хто вмів сріляти або ловити звіря, той все мав доволі мяса на прожиток і шкір та футра на вбрання. Але зате людей чекали инші труди й небезпеки. У ніякому місці не можна було бути безпечним від диких звірів. Нераз зза дерева напав на ловця медвідь, нераз рись скочив з гори на прохожого. Зимою вовки великими зграями нападали на людські оселі. Але найбільша небезпека грозила людям від диких народів, що переходили з єдного місця на друге і нападали на спокійні села.

Як виглядав наш край в давні часи і як жили тоді наші люди, про це читаємо в історії України.

2. *Словяне.*

Українці в давні часи звали себе Словянами До Словян належать також Білорусини, Серби, Чехи, Поляки і инші народи, що говорять мовою, подібною до нашої. Словяне були високого росту, кріпкі тілом. Це були люде відважні, хоробрі, любили боротьбу і сміливо йшли на ворогів. Хто їх образив, тому не дарували провини, але боролися з ним аж до

побіди. Але для мирних людий, що заходили до них, Словяне були щирі й прихильні; гостям давали їжу й напиток і помагали їм у кожній потребі.

Словяне мешкали в деревляних хатах, окремо один від одного. Кожен мав при хаті своє поле, сіножать і ліс. В давні часи всього було багато і прожиток людям був легкий. По лісах стріляли дикого звіря, ставили сіти на птицю, розводили пасіки в дуплявих деревах. По ріках і озерах ловили рибу. Багато мали волів, коров, овець коней. Паша була добра по степах і лісових галявах. Та найбільше любили Словяне роботу на ріллі. Хоч важко було рубати ліси й корчувати коріння, кожен старався вичистити собі загін землі, орав його і сіяв хліб. Хліборобство було головним ділом Словян.

Хати Словян були прості, звичайні. По середині хати лежав камінь, на ньому палили вогонь і варили страву. Мало де була добра піч. Дим з вогнища розходився по всій хаті і дірою в стелі йшов під стріху. Віконця були малі; замість скляних шибок були болони з міхуря. До хати ледви заходило світло, було тут темно й непривітно. Одіж Славяне мали шкіряну. Шкір з убитого звіря було багато, кожен мав кожух або футро, -- чи з медведя, чи в вовка, чи з иншого звіря. Полотна було мало, бо люде не сіяли лену ні конопель.

Своє знаряддя Словяне робили з дерева; не було залізних плугів, а тілки деревляні рала; вози майстровано з самого дерева так, що не було у них ні одного залізного цвяшка. Ножі і сокири були з кременя, твердого каміння, що добре лупається. Голки та шила робили з кости або рибячих костей. Потім привчилися кувати залізо й почали робити з нього всяке знаряддя.

Словяне вірили в ріжних богів. Найстарший і наймогутніший був Перун, бог громів. Як небо вкрилося чорними хмарами, блискало і греміло, вони казали, що це бог Перун ходить по небі і на лихих людей кидає громи. Другий бог був Дажбог, що давав людям щастя і багацтво, Волос опікувався худобою і давав її гарний волос. Сварожич був бог вогню. Стри бог кермував вітрами. Були й усякі менші боги: домовики жили в хатах, лісовики в лісах, водяники й русалки в озерах і річках.

Словяне складали своїм богам жертви з овочів, хліба, і мяса. На високих горбах або під старими деревами ставили фігури

богів з дерева й каміння і молилися до них. Взімку справляли свято Коляди, вечеряли серед снопів, ворожили з куті про врожай, співали колядки. Літом мали празник Купала, під день нашого святого Івана; тоді палили великий вогонь, перескакували через нього і переганяли худобу,-- вірили, що це хоронить від слабости.

Словяне вірили, що по смерти людина не вмирає, а переходить до иншого, ліпшого світа, до раю. Там люде живуть у гарному саду, серед зелених дерев, співають і веселяться. Щоб забезпечити померщого на майбутнє життя, давали йому до гробу все те, чого йому було потреба на сьому світі, -- гарне вбрання, зброю, знаряддя, поживу й напиток. Деколи палили тіло покійника на високому кострі і в огонь кидали частину його майна. Потім збирали попіл у глиняний глечик і закопували в землі. На цім місці висипували високу могилу і на ній ставили стовп з виписаним іменням покійного. Що року в память померщого справляли святочний пир, що звався тризною.

Словяне ділились на племена. До племени належали люде, що проживали в одній околиці, були споріднені між собою, мали ту саму віру і звичаї. Племена звалися ріжними іменами. Над Дніпром на широких полях жили Поляни; недалеко від них в лісах були Деревляне, на півночі були Сіверяне (сівер по словянському означало північ), Над Бугом були Дуліби, під Карпатами Хорвати, над Дністром Тиверці, над Богом Уличі. Кожне племя жило окремо і мало свого князя.

У важних справах Словяне збиралися на віче. Віче це була рада всіх старших людей. Вони сходилися на майдані серед села і сідали кругом на великих каміннях. Князь сидів на першому місці і перший говорив. На вічу радили про всякі справи, заводили нові права, міркували, як оборонятися від ворогів. Один зі старших говорив, як це діло порішити, потім всі голосували окликом, чи згідні з тим, чи ні.

II УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА КНЯЖИХ ЧАСІВ.

3, *Київ.*

Над рікою Дніпром проживало племя Полян. В їх краю були широкі поля, але немало було й великих лісів. Поляне жили з хліборобства, годівлі худоби, рибальства і ловецтва. Вони були народ мирний і лагідний, але як напав на них який ворог, вони боролися з ним хоробро.

Поляне мали добру зброю. Здалека стріляли стрілами з луків. Лук робили з твердого, але гнучкого дерева,тетиву з тонкого ремінця, до стріл з одного кінця давали вістря, з другого пера птиць.Стріли носили в шкіряних сагайдаках. На ворога кидали також списом, копієм. Мечі їх були довгі, гострені на обидві сторони. До оборони брали до рук щит, деревляну дошку, оббиту шкірою. На головах носили залізні шоломи, на тіло надягали дротяну або залізну сорочку.

Щоб забезпечитися від ворогів, Поляне ставили собі твердині, городи. На город вибирали місце недоступне, звичайно високу стрімку гору. На верху гори вирубували дерева, рівняли місце і кругом копали глибокий рів. З землі насипували високий вал- На валі клали грубі колоди, або вбивали гостро закінчені палі,-- це був частокіл. В одному місці серед валу були кріпкі деревляні ворота для переходу. По середині між валами ставили великий будинок з грубих пнів дерева, ніби хату, ніби комору; там можна було мешкати і ховати всяке добро. Це був замок. Як вороги напали на край, люде втікали до города. Худобу або брали з собою, як в городі було багато місця або заганяли глибоко в ліс, у яке захисне місце. Як ворог підходив під город, скоро замикали ворота або закидали їх камінням і землею. Жінки і діти ховались до замку, мужчини з валів стріляли до напасників. Де коли ворогів було більше і вони вдиралися по збоччах гори на самий верх. Тоді оборонці кидали на них каміння, сипали попіл в очі, лляли гарячу воду,

Найславнішим городом Полян був Київ. Київський замок стояв на високому горбі над Дніпром, кругом були рови, вали і частокіл. Люде ховались туди підчас нападу ворогів. Але в звичайний час Кияне мешкали поза городом, на сусідніх горбках і на Подолі, в долині над рікою. Тут вони мали свої

поля, сіножаті й сади, тут господарили, займалися ремеслом і торгували.

В Київі здавна процвітала торговля. З різних околиць привозили до нього всякий крам; шкіру, футра з диких звірів, худобу, мясо, рибу, збіжжа, мед, віск. Все те мав тоді кожен хлібороб. З далеких країв приїздили купці і привозили полотно, вбрання, залізне знаряддя, глиняний посуд, зброю і инші чужоземні вироби.

Вся торговля йшла рікою Дніпром. Тоді не було ще сухопутніх доріг. Через ліси йшли тільки вузенькі стежки, перерубані серед дерев; в степах не було ніяких шляхів, бо навіть як люде перетерли собі дорогу, вона скоро заростала травою. Хто бажав переїхати в далеку сторону, сідав на човен і їхав рікою. Кожна річка, кожен потік служив тоді людям за дорогу. Кожен хазяїн, кожен купець мав тоді кілька своїх човнів і перевозив ними на торг свій крам. Київ лежав над найбільшою рікою й до нього приїздило найбільше купців; так він став великим торговельним городом.

Купці з Київа нераз їхали Дніпром в низ, на Чорне Море. Це була небезпечна дорога, бо в степах жили дикі народи. Купці збиралися в дорогу великим товариством по сто і більше човнів і для оборони брали собі вояків з доброю зброєю. Найгірше місце в дорозі були Дніпрові пороги, -- скелі, через котрі перепливає ріка. Одні з них високі і стоять понад водою, инші ховаються в глибині під плесом. Переплисти туди було важко, бо вода то підносила човен до гори, то кидала його у вир, -- легко було потонути. Щоб минути небезпеку, гребці витягали човни на беріг і перетягали їх сушею здовж порогів, -- потім знову пускали на воду. В низу Дніпро широкий і рівний, там вже плисти було вигідно аж до самого моря. На Чорному Морі плавали тоді ріжні чужі народи, найбільше Греки й Араби. Часом вони не хотіли перепустити Українців, -- треба було зводити з ними бій на життя і смерть. Наші вояки боролися відважно і здобували собі славу хоробрих людей. Потім Українці прогнали чужинців з моря і з того часу Чорне Море звалося Українським Морем.

Хто заклав Київ і перший збудував город, цього ніхто не памятав. Старі люде повідали ріжні перекази. Одні казали що йменя Київа пішло від якогось Кия. що був перевізником

на Дніпру: кому треба було переїхати з одної сторони ріки на другу, він перевозив своїм човном. Инші розказували, що в Київі мешкали три брати, Кий, Щек і Хорив, та їх сестра Либедь. Від Кия названо город Київ, від його братів гори Щековицю і Хоровицю, від імени сестри річку Либедь. Се було коло 800 р. Від того часу числимо історію України.

4. Перші князі.

На північ від України в Швеції проживало ґерманське племя Варяги, люде войовничі і відважні. Вони будували собі човни і їздили ними по цілому світі. Два хоробрі варяжські ватажки, Аскольд і Дир, зібрали собі товаришів і поїхали з ними на південь. Їхали ріжними ріками, то сушею перетягали човни, аж прийшли до Дніпра і річкою приїхали під Київ. Тут пристали до берега і питалися: «Чий це город стоїть на горі?» Кияне відповіли їм: «Жили тут три брати, Кий, Щек і Хорив і вони побудували цей город; але тепер вони померли, а нас завоював дикий народ, Хозаре.» Аскольд і Дир захотіли визволити Київ від диких людей, вийшли на беріг з своїм військом і вигнали Хозарів. Тоді Кияне вибрали їх своїми князями. Це було 860 року.

Варяги звали себе Руссю і від того часу й Київщина і инші наші землі приняли це імя. Але опісля руським народом почали звати себе завойовані нашими князями Москвини, — наш же народ назвався українським, наш край Україною.

Аскольд і Дир зібрали велике військо і багато кораблів і поплили Дніпром на Чорне море. Там далеко на полудні був город Константинополь, що славився як столиця грецьких царів,— від того звали його теж Царгородом. Тоді це було найбільше і найславніше на ввесь світ місто, дуже багате і торговельне, прикрашене величавими будовами. Нераз їздили туди наші купці, бо там були гарні убрання, добра зброя, всякі південні овочі й вино.Але Греки неохоче дивилися на Українців і нераз кривдили наших людей. Аскольд і Дир задумали добути Царгород і окружили його своїми кораблями. Греки налякалися і заплатили Українцям велику дань. Із здобиччу і славою вернулися українські війська з походу. Слава київських князів розійшлася по всьому світу

Опісля княжив у Київі Олег. Він був князь розумний, бист-

рий і спритний, звали його Віщим. Як став князем, Олег сказав: « Київ буде матіррю всіх українських городів», це й сповнилося: Київ став столицею всеї України.

Олег також вирядився у похід на Царгород. Греки, як дізналися, що Українці знов ідуть на них, замкнули залізними ланцюхами царгородську пристань над морем, а людям казали ховатися за мури города. Олег приїхав з своїми кораблями під Царгород і побачив, що від моря не можна дістатися до міста. Але він хитрощами дійшов свого. Наказав витягнути човни на беріг і доробити до них колеса, немов до возів і як прийшов вітер, військо розпустило вітрила і ці човни-вози поїхали під город. Побачили це Греки й вислали послів до Олега: «Не руйнуй Царгорода, дамо тобі дань, яку захочеш!» Олег змилосердився і здержав своє військо. Греки прислали йому великі дари, вино і овочі, але він не прийняв цього, а казав дати на кожного українського вояка по шість фунтів срібла. Потім умовився з грецьким царем про це, як Греки мають приймати українських купців у Царгороді. Цар згодився на це, що Українці можуть купувати й продавати все, що схочуть і не платитимуть ніякої дані Грекам. Цю умову обидва володарі заприсягли: грецький цар присягав на хрест, Олег на свій меч і богів Перуна та Волоса. На знак побіди Олег прибив свій щит нн воротах Царгорода. Це було 911 р. З того часу Українці все думали про це, щоб Царгород добути для себе.

Олег умер дивною смертю. Одного разу він питався старих людей: «Від чого я вмру?» Оден старець, що знав ворожити, відповів йому: «Княже, кінь, на котрому любиш їздити, принесе тобі смерть.» Олег подумав і відказав: «Не хочу вже більше сідати на того коня.» І наказав слугам відвести коня до стайні і ніколи не приводити до нього. По кількох роках нагадав собі того коня і питався своїх конюхів: «Де мій улюблений кінь? »Слуги відповіли: «Кінь загинув.» Олег врадувався і сказав: «Неправду говорив мені ворожбит — кінь загинув, а я живу. » І звелів осідлати другого коня: «Поїду поглянути на його кости.» Приїхав на місце, де лежали кости коня, скочив на землю і ногою наступив на череп, що збілів від сонця і дощів. «Чиж від сього черепа чекає мене смерть?» сказав. Але у цю хвилину з черепа вилізла гадюка, що там мала своє гніздо, і вкусила князя в ногу. Заслаб від того Олег і вмер,

По Олегу княжив у Київі Ігор. Він був сином Рюрика і від

того княжий рід звався Рюриковичі. Ігор водив своє військо на Царгород, але Греки вже добре підготовилися і не пустили його під мури города. Щоб добути більшої слави, Ігор уладив похід в далекі краї на сході, над Каспієм. Він побідив тамошні народи і привіз до Київа велику здобич, — золото, срібло, дорогі вбрання, зброю і всякий крам 943 р.

Ігор воював багато з племенем Деревлян. Вони жили в лісах, недалеко від Київа. Всі українські племена вже піддалися київському князеві, одні тільки Деревляне не хотіли належати до української держави. Вони рідко коли виходили із своїх лісів, не знали, що діється у світі, не розуміли того, що всім Українцям треба злучитися разом. Ігор вислав на них своє військо, побив їх і присилував до послуху. Але потім Деревляне знов збунтувалися проти князя. Ігор сам пішов з військом і зайшов глибоко в деревлянські ліси. Деревляне зробили на нього засідку в лісах, розбили княжу дружину і самого князя взяли до неволі та вбили. Так загинув хоробрий князь Ігор, що воював ріжні народи і хотів поширити межі української держави.

По смерти Ігоря в Київі княжила його жінка, Ольга. Вона помстилася за смерть свого чоловіка, побила Деревлян і їх край прилучила до київської держави. Ольга перша зпоміж українських князів прийняла християнську віру. До Київа приїздили часто християнські купці з Греції і з инших країв. Наші князі приймали їх прихильно і дозволили їм збудувати церкву в Київі. Оден священик намовив княгиню кинути віру в давніх богів і прийняти християнство. Ольга поїхала до Царгорода і там вихрестилася; кумом її був грецький цар. Це було 957 р.

5. *Святослав Завойовник.*

Князь Святослав був сином Ігоря й Ольги. Як виріс і став юнаком, почав збирати багато хоробрих вояків і ходив з ними в далекі походи. Сам був відважний і витривалий, і так несподівано нападав на ворогів, що звали його леопардом. Не возив з собою возів ні воєнного табору, не брав навіть казана, щоб варити поживу, але різав тоненько мясо, пік на вуглях і так їв. Не мав і шатра, а на спання підстелював тільки покривало з коня, під голову клав сідло і так спочивав. Такі самі були й його вояки. Як ішов на який край, наперед сповіщав: «Го-

товтесь, іду на вас!» Ольга охрестившися, бажала, щоб і її син прийняв християнство, але Святослав відказав: «Якби я прийняв християнство, мої товариші сміялися-б з мене,» І лишився при давній вірі своїх батьків.

Як Святослав дійшов уже до мужеського віку, Ольга віддала йому управу держави. Князь зараз почав великі війни. Перший похід повів на схід, проти Хозарів. Хозаре це був купецький народ над Каспійським морем, при гирлі Волги. Колись вони мали велику державу і навіть панували над Київом. У них було пророцтво, що поконають їх люде з мечами, гострими на дві сторони. Таких мечів вживали Українці. Святослав здобув найбільшу хозарську твердиню і поруйнував їх городи. Хозаре розбіглися на всі сторони, й ніколи вже їх держава не обновилася.

Вернувшися з походу, Святослав впорядкував свої краї і сказав до матері і своїх бояр: «Нудно мені сидіти тут у Київі. Піду я над Дунай, де є город Переяславець; це багата земля, там сходяться скарби з усіх сторін: з Греції золото і дорогі матерії, вино і ріжні овочі, від Чехів, Ляхів і Угрів срібло і коні, з України футра, віск, мед і невольники,» Як задумав, так і зробив. Взяв десять тисяч війська і пішов на Болгарію. Болгаре замкнули ворота свого города і виступили у бій проти Святослава. Битва була дуже завзята і Українців загинуло багато. Але князь заохотив своє військо словами: «Як маємо тут лягти, то поляжемо по мужеськи!» Його військо кинулося на ворогів і розбило їх полки. Потім Святослав вернувся до Київа. щоб узяти більше війська і дальше воювати. Але Ольга задержала його: Бачиш, що немічна, як же підеш від мене? Я умру незабаром, поховаєш мене і тоді можеш іти,» Ольга умерла в недовгому часі. Святослав уладив матері величавий похорон, але не справляв уже тризни. ані не насипував могили, бо Ольга була християнка і не любила давних обрядів.

Потім Святослав зібрав нову дружину і задумав завоювати ще й грецьке царство. Перейшов через Дунай і вислав до Греків заклик: »Іду на вас і звоюю вас, так як Болгарів.» Греки відповіли на це: «Не хочемо воювати з тобою; заплатимо тобі дань, тільки не йди на нас. Слажи, кілько людей у тебе, дамо тобі окуп за кожного вояка,» Греки говорили так, щоб дізнатися, яку силу має Святослав і поставили проти нього військо в десятеро більше. Святослав промовив тоді до своїх вояків:

«Вже нема нам де дітися, волею, чи неволею, мусимо стати до бою! Тож не зробимо сорому українській землі, поляжемо тут кістьми! Мертвому нема сорому, а як станемо утікати, вкриємося вічним соромом. Станьмо кріпко! Я іду вперед вас, — як моя голова поляже, промишляйте тоді самі!» Військо великим криком відповіло: «Де твоя голова ляже, там і ми наші голови зложимо!» І всі кинулися у бій і побідили Греків,

Грецький цар мусів миритися. Він вислав Святославу золото і дорогі убрання, але князь навіть не глянув на них. Зачудувалися Греки і сказали: «Хоробрий це князь, коли майна не цінить, — вишлімо йому зброю.» Святослав приняв зброю, почав її хвалити і згодивсь заключити мир з Греками, Грецький цар забажав побачитися з нашим князем. Цар приїхав над Дунай на гарно прибранім коні, у золотій зброї, його дружина також сяла від золота. Святослав приплив до берега невеликим човном і веслував разом з своїми товаришами. Був він середнього росту, очі мав сині, брови густі. довгі вуса й голену бороду; голова таксамо була обголена, лиш з одного боку висів довгий чуб. Убрання його було біле, з полотна, так, як і в його товаришів. Та хоч він був просто зодягнений, а цар мав блискучу зброю, Святослав гордо глядів на царя, бо він був побідником.

Тоді, як Святослав був у Болгарії, на Україну напали Печеніги, дикий народ. що прийшов з азійських степів. Печеніги дізналися, що князь вертається з походу і засілися на нього коло Дніпрових порогів. Старі вояки радили князеві минути ворога і їхати степами. Та Святослав не мав звички вступатися ворогам, — він кинувся на Печенігів. Але бій покінчився нещасливо: тілько частина українського війська перебилася через печеніжські полки і вернулася до Києва, більша часть полягла в бою поляг і славний князь Святослав. Це діялося року 972.

6. *Володимир Великий.*

Святослав лишив три сини: Ярополка, Олега і Володимира. Ярополк був недобра людина. він убив Олега і хот.в убити ще й Володимира. Але Володимир закликав на поміч Варягів зза моря, побив старшого брата і став князем у Києві 979 року.

Своє княження Володимир почав від того, що виправився з військом до тих країв, де нині є Галичина і Холмщина.

Тут проживали тоді племена Хорватів і Дулібів. Вони жили з хліборобства й для оборони ставили собі городи. Найбільші городи були два: Перемишль і Червень. Але потім стали нападати на них всякі сусіди, Чехи і Поляки, і намагадися підбити їх під свою власть. Володимир прийшов туди 891 р., заняв Червень, Перемишль і инші городи, і прилучив їх до київської держави. На Волині він заснував новий город і назвав його від свойого імени Володимиром. Від того часу Галичина і Холмщина належали до великої української держави,

На Україну часто нападали Печеніги. Одного часу Володимир стояв з військом по лівім боці Дніпра, над річкою Трубіж, там, де нині є Переяслав. Печеніги стояли по другім боці ріки. Печеніжський ватажок переказав до Володимира: «Не биймося усім військом, а попробуймо наші сили инакше. Вишли ти якого сильного мужа від себе, ми вишлемо свого і нехай борються. Побідить наш чоловік, то ми будемо вашими панами, побідить ваш муж, то ми вам піддамося.» Згодився Володимир і став шукати сильного чоловіка, але довго не міг знайти охочого. Аж прийшов до князя якийсь старий вояк і сказав: «Княже, є у мене три сини, два тут зі мною, а третій найменший лишився дома: він такий крепкий, що ніхто не може його побороти. Раз ми сварили на нього, а він мняв руками кожу, — і от він з гніву ту кожу роздер, така сила в нього!» Зрадів князь і велів прикликати того кожемяку. На третій день ранком Печеніжський борець прийшов над ріку. Це був чоловік великого росту; як побачив кожемяку, розсміявся, бо хлопець був невеликий тілом. Але кожемяка хопив Печеніга обіруч і кинув ним о землю, — велетень загинув, Печеніги пустилися тікати. Українці кинулися за ними і побили їх. Вододимир заложив на цім місці город і назвав його Переяславом, бо хлопець перейняв славу від Печеніга.

Щоб здержати напад Печенігів, Володимир приказав сипати на границі високі вали з землі, на них ставив укріплення з дерева, частоколи і заборола. Будував також нові городи і твердині, щоб люде мали куди схоронитися підчас ворожого нападу.

Володимир з початку почитав давніх словянських богів. Перед його двірцем в Київі стояв Перун, зроблений з дерева, голову мав срібну, вуса золоті. Володимир складав йому жертви. Але до Київа приходили з ріжних сторін чужі люде і намов-

ляли князя, щоб покинув давню віру і приняв иншу, Болгаре знад Волги хвалили йому віру арабського пророка Магомета, Жиди закон Мойсея, Німці латинську віру, Греки грецьку. Володимир скликав боярів і сказав їм: «Приходили до мене посли з ріжних земель і кожен хвалить свою віру, кожен обіцює спасення від неї, Що мені робити?» Бояре відповіли: «Ти знаєш, княже, що ніхто не ганьбить свого, а хвалить; як хочеш пізнати, котра віра найліпша, вишли своїх мужів, нехай поглянуть, як хто служить Богу.» Князь послухав ради і вислав двісті найрозумніших мужів до ріжних країв, щоб пізнали всі віри. Вони вернулися по довгім часі і сказали князеві, що найбільше вподобалася їм грецька віра, бо у Греків найгарніше богослуження і наймудріші зюде. Володимир постановив прийняти християнство в грецькому обряді.

Хотів ще Володимир взяти собі за жінку грецьку царівну. Але Греки були горді і сказали: «Це річ нечувана, щоб грецька царівна стала жінкою чужого володаря. що походить з поганського роду.» Розгнівався на них Володимир і пішов з військом на грецький город Корсунь на Кримі, став його облягати і добув наступом. Тоді вже грецький цар згодився віддати царівну Володимирові. Володимир охрестився в Корсуні і взяв царівну за жінку 988 р.

Володимир наказав тоді скинути всі фіґури старих богів і велів їх рубати і кидати в огонь. Головного бога Перуна казав привязати коневі до хвоста і волочити по городі; за ним ішло дванацять мужів і било його залізом, а потім кинули до Дніпра. Потім князь скликав усіх хреститися: «Хто не охреститься», казав, «буде мені ворогом». Всі Кияне послухали, війшли у воду. старі і молодші, а дітей несли на руках; священники стояли на березі і хрестили всіх. На місцях, де стояли давні боги, Володимир ставив церкви. Найбільша церква була в честь Богородиці; на удержання духовенства князь призначив десяту часть свого майна, від того названо церкву Десятинною. При церквах всюди заведено школи. Люде з початку не розуміли, що таке наука і не хотіли посилати дітей до школи. Тоді князь велів силою брати синів бояр і віддавав їх на науку учителям; матері плакали за ними, як за помершими. Аж потім всі побачили, що школа дає користь людині і радо учили дітей письма і инших наук.

Князь Володимир умер 1015 р. Нарід згадував довго його щасливе панування і звав його «Ясним Сонцем». В історії дістав імя Великого, бо довершив таких великих діл, як ніхто з давніх князів.

7. Ярослав Мудрий.

По Володимирі київським князем мав стати його найстарший син, Святополк. Але він був людина недобра. Як ще жив Володимир, він хотів воювати з батьком і клилав собі на поміч польського князя. Святополк задумав лукаве діло, — убити всіх братів. Він закликав свою дружину і питався: «Вірні ви мені цілим серцем?» Вони відповіли: «Зложимо за тебе голови наші!» Тоді Святополк приказав їм: «Ідіть, убийте мого брата, Бориса!» Вояки пішли і стрінули Бориса, як він молився рапком і убили його. Святополк велів їм убити ще другого брата, Гліба; третій Святослав дізнався, що й його чекає смерть і став утікати на захід, але Святополкові слуги догнали його в Галичині й убили його коло карпатських гір.

Але був ще один син Володимира, Ярослав. Він жив на півночі, в Новгороді. Як він дізнався про діла Святополка, заплакав і сказав: «Батько наш помер, а Святополк убиває братів». Тоді Новгородці сказали йому: «Він убив також багато наших людей; іди на нього, ми тобі поможемо.» Ярослав відповів: «Я не хотів боротися з братом, але як не піду на нього, то він убє й мене», Зібрав військо і пішов до боротьби. Святополк привів собі на поміч Поляків, Це перший раз в історії український князь спровадив проти своєї землі ворожих чужинців. Але Поляки грабили й нищили міста й села, так, що весь народ повстав проти них і почав їх бити. Святополк побачив. що не вдіє нічого, навіть при польській помочи, і мусів втікати з Київа. З жалю, що він допустився таких злочинів, — що й братів убив і чужинців навів на свій край, — помішався йому розум. Він загинув десь на чужині; народ за його злочини дав йому імя Окаянного.

По побіді над Святополком Ярослав засів на батьківськім престолі і панував спокійно довгі літа (1018—1054 р.). По довгій війні край був знищений і зруйнований. Князь старався привернути добробут і спокій, уникав воєн, а займався управою і загосподаренням держави. Найбільше дбав про свою столицю, Київ. Давній город він розширив дуже й на-

ново укріпив. Кругом поставив нові вали, з мурованими баштами й укріпленнями. З ріжних сторін до города вели муровані ворота. Найславніші були Золоті Ворота, побиті зверху золотою бляхою. Ярослав поставив нову величаву Церкву св. Софії, з десятьма банями; вона була прикрашена різьбами й іконами, золотом і сріблом; при ній мешкав київський митрополит, голова української церкви.

Ярослав опікувався монастирями і ченцями. За його часів в горах під Київом заснувалася Печерська Лавра. Побожні пустельники викопували в землі печері й тут проживали в молитві, пості й добрих ділах. Ченцям не вільно було сидіти без роботи. Вони самі робили все потрібне для монастиря, управляли ріллю, молотили збіжжа, ткали сукно й полотно, рубали дерево в лісі, носили воду, пекли хліб, варили страву. Вони вчили людей ремесел і давали приклад, як жити по божому. Найславніші ченці були Антоній і Теодозій печерські.

Князь Ярослав наказав списати українські права в одну книгу, що звалася Руська Правда, себто Українське Право. Важніші справи судив сам князь. Князь сідав разом з боярами на рундуку перед своїм двірцем, з усіх сторін приходили до нього люде з своїми справами і князь розсуджував їх та карав винуватих. Карали тоді инакше, як нині. Тільки дуже великих злочинців карали смертю або замикали до вязниці; за звичайні злочини винуватець платив кару. Злодій, що вкрав у сусіда коня або що небудь инше, повинен був повернути украдене і платив кару князеві.

Яросла воював небагато, бо не хотів нищити свого краю. Але як було потреба, умів постояти за свій край і оборонити його від ворога. Він ходив з військом в Галичину і вигнав звідси Поляків, котрих навів туди Святополк. Тоді поставив над Сяном кріпкий город Ярослав, що мав обороняти галицьку землю від сусідів. Нераз також воював з Печенігами і будував у степу нові кріпости та оселі.

Ярославв був могутнім князем і всі сусіди шанували його. Найзначніші европейські володарі уважали своєю честю поріднитися з українськими князями. Одна донька Ярослава, Анна, стала жінкою французького короля, друга вийшла за норвежського князя, син мав за жінку грецьку царівну. Також в Данії й Анґлії, в Німеччині, Угорщині і в инших краях княжили свояки Ярослава.

В славі дожив Ярослав старечих літ. Як почув уже, що приходить на нього смерть, скликав своїх синів і дав їм такий заповіт: «Це я відходжу з цього світа. Любіться, сини мої, — ви діти одного батька й одної матері. Як житимете у любови, Бог буде з вами і покорить вам ваших ворогів. Колиж житимете в ненависти, загинете самі і погубите землю батьків і дідів своїх, котру вони зібрали в великім труді. Проживайте в згоді, любіть один одного!» Київ дав князь найстаршому синові, Ізяславу, иншим синам роздав другі землі. Ізяслав мав заступати батька і молодші брати мали його слухати та шанувати. Ярослав умер 1054 р. Його домовина була в церкві св. Софії у Київі.

8. *Поділ України. Половці.*

По смерти Ярослава 1054 р. найстарший син Ізяслав взяв собі Київ, молодші князі стали княжити в других городах. Українська держава не була вже вся під властю одного князя, а поділилася ва окремі землі. Коло Київа була Київщина, коло Чернигова Чернигівщина, коло Переяслава Переяславщина, коло Пинська Пинщина, коло Володимира Волинь, під Карпатами Галичина. Не було з того користи для України. Як українська держава була під одним князем, вона була сильна і всі люде жили в щастю і добробуті. Тепер князі мали менше землі. завидували своїм братам і бажали забрати їх князівства. Прийшли великі незгоди і війни в українській землі, зруйновано багато городів і сіл, народ збіднів і занепав.

Київський князь Ізяслав був людина добряща. лагідна і покірна, але не вмів удержати ладу в державі. Молодші брати бачили, що він нерішучий і безсильний і не хотіли його слухати. Народ бажав собі сильного князя, збунтувався проти Ізяслава і вигнав його з Київа. Княжили потім молодші брати Ізяслава. Вони правили ліпше і київське князівство скріпилося під їх пануванням.

Найславніший князь був тоді Володимир Мономах (1113—1125), братанич Ізяслава. Се був князь хоробрий і справедливий. Вже як малий хлопець він їздив на коні, стріляв з луку, ходив на лови і на війну, звик до холоду й голоду, до трудів і небезпек. Як став князем, жив просто, не дбав про свої вигоди, а старався про добро народа. Вставав ра-

ненько, перед сходом сонця: «Нехай не застане вас сонце в постелі», говорив своїм синам. По снідацню сідав перед двірцем і відбував суд. Пильно уважав, щоб не сталася кривда бідному і слабому, опікувався сиротами, заступався за бідних селян. Ніколи не дозволяв своїм людям переїздити через засіяне поле, або робити кому шкоду в дворі. Дуже радо приймав гостей і людей з чужих сторін, чи вони були визначні, чи прості люде. «Гість», казав він, «ширить славу про господаря, добру або лиху». Ціле життя він вчився чогось, не соромився питатися пояснення, як не знав, або не розумів чого. В кожній важній справі радився з боярами. Але в ніякім ділі не спускався на слуг і урядовців, сам доглядав усього, і в дворі і в уряді. На війні сам доглядав війська, дивився, чи вояки мають все потрібне, сам ставив сторожі і їв останній, спати клався у зброї, з мечем при собі.

Улюблена забава Володимира були лови. Ніхто не полював так багато, як він, ніхто не мав стільки ловецьких пригод. Він ходив на дикі кабани, олені, лосі, тури, медведі. Часто ловив власною рукою дикі коні, що тоді жили в степах. Двічі брав його тур на роги разом з конем. Лось раз топтав його ногами, другий раз поколов рогами. Дикий кабан стягнув йому з бедра меч, медвідь вкусив у ногу, рись скочив на плечі і перевернув разом з конем. Багато разів він впав з коня, двічі розбив собі голову, нераз побив собі руки й ноги,

Володимир воював багато з Половцями. Це був дикий народ, що побив Печенігів і вигнав їх з України тай сам запанував у степах. Половці що року нападали на українські села, забирали худобу і коні та вели з собою в неволю тисячі бранців. Володимир, що року збирав військо й ішов на границю, щоб не пустити дикого ворога в українську землю. Часто він ішов глибоко в степи. аж там, де були половецькі кочовища, нападав на Половців, бив їх і мстився за кривду України. В цій боротьбі князь добув собі велику славу і любов усього народа.

Володимира Мономаха наслідував один з молодших князів, Ігор Святославич. Року 1185 він пішов у похід в степи з хоробрим братом Всеволодом Буй-Туром. На причуд гарне було їх військо. Кожен лицарь мав залізну зброю на грудях і шолом на голові, в правій руці мали списи з малими прапорцями, в лівій червоні щити; при боці були в них вигострені

шаблі, при сідлі луки, на плечах сагайдаки зі стрілами. Вони з молодости бували у війнах і походах, знали всі шляхи, всі яри в степах, не боялися ніякої небезпеки. У бій ішли радо, добуваючи собі чести, князеві слави. В першій битві українські війська побили Половців. Розгромлені кочовики кинули весь табор, — вози, зброю, худобу. Велика здобич дісталася в руки Українців. Але другого дня Половці знов стали до бою коло Дону на річці Каялі. Мов чорні громади круків вони окружили з усіх сторін українське військо. Почався завзятий бій. Застогнала земля від тупоту коней, задзвеніли зброї, блиснули списи і шаблі. Половці підняли дикий крик і кинулися на українські полки. Наші лицарі з списами і мечами стрінули їх. У першому ряді йшов Буй-Тур Всеволод. Його полк засипував поганців стрілами, бив залізними мечами, колов копіями. Де тільки Всеволод скочив у своїм золотім шоломі, там поле вкривалося половецьким трупом. Не вважав він на небезпеку і рани, забув про батьківський престіл і своє князівство, не памятав на рідню, — одного тільки бажав: побити ворогів України.

Бій ішов цілу добу. Але над ранком другого дня ослабли українські війська. Не стало стріл, списи були поломані, щити порубані, мечі випали з потомлених рук. Більша часть полягла у кровавому бою, решта разом з князями попала в половецьку неволю. Ігор перебув між ворогами два роки. Потім при помочи одного слуги утік з половецького табора і вернувся на Україну. Про цей похід і неволю князя зложено пісню, що зветься «Слово о полку Ігоря».

9. Москвини і Татаре.

Половецькі напади знищили дуже українську землю. Але ще гірще поруйнували Україну Москвини і Татаре.

На півночі від України над Волгою і Окою були великі ліси, болота і багна. Там проживали ріжні племена, що говорили московською мовою. Їх життя було важке, бо їх край був убогий, мало було ріллі і хліб не родився добрий. Вони жили найбільше з ловів і рибальства. Звичаї їх були суворі. довго не знали вони віри в одного Бога. а почитали ріжних божків. Над ними панували князі з роду Володимира Мономаха. Але в чужій землі вони забули про свій український рід і свою рідну мову, стали говорити тамошнім наріччям

і звикли до чужих звичаїв. Вони поставили собі городи. Суздаль, Володимир над Клязмою і Москву та ширили звідти свою власть на всі сторони. Московські князі ставилися ворожо до України, бажали її зруйнувати і на перше місце вивести свою Московщину.

Року 1169 суздальський князь Андрій Боголюбський з великим військом обступив Київ. Київський князь Мстислав боронився хоробро, але його сили були слабі і він не міг оборонити міста. Московські війська заняли передмістя і потім вдерлися до города на горі. Почалася боротьба на вулицях міста. Міщане боролися, що мали сили, але ворогів було більше. Дикі Москвини убивали людей, не милуючи ні старого ні малого, нищили й грабували все, що попало в їх руки. Забирали майно з міщанських домів, обікрали княжу палату, не пощадили навіть церков. З Десятинної церкви і з святої Софії забрали ікони, дорогі ризи, церковні книги, дзвони; таксамо обдерли всі монастирі. Цілими возами везли Москвини зграбоване добро до своїх північних країв і чужою працею і кривдою бажали збогатити і прикрасити свої убогі столиці. Нераз вже Київ був у чужих руках, але ніколи не знищив його ніякий ворог та́к, як московські війська. Сльозами, плачем і проклонами провожали Українці відходячих Москвинів.

Пізніше прийшли знов на Україну инші вороги, Татаре або Монґоли. До того часу вони проживали в азійських степах. Вони були низького росту, мали широкі плечі, велику голову. Лице їх було широке, з вистаючими кістьми, заріст рідкий, ніс плоский, очі малі і криві. Татаре не мешкали на одному місці, а кочували з одної околиці в другу. Не управляли ріллі і не сіяли хліба; цілим їх майном були великі табуни коней і овець. Живилися найбільше мясом і молоком, їх улюблений напиток був кумис, кобиляче молоко. Татаре добре їздили кінно і гарно стріляли з лука. Вони були войовничі, для своїх противників не знали милосердя, убивали навіть бранців.

Татаре прийшли в перше на Україну 1223 р. Українські князі заступили їм дорогу над річкою Калкою коло Азовського моря. Наші війська вдарили сильно і Татаре подалися взад. Молодші, недосвідчені князі думали, що вони вже втікають і пустилися наздогін. Але Татаре вернулися і з усіх боків

окружили Українців. У боротьбі загинула велика сила людей, частина дісталася в полон. В неволю попало також кількох князів. Татаре мучили їх жорстоко і покарали смертю.

По битві над Калкою Татаре знову вернулися в свої сторони. Аж по сімнайцятьох роках прийшли наново на Україну в ще більшім числі під проводом хана Батия. Вони здобули Переяслав і Чернигів та прийшли до Дніпра, під Київ. Їх війська була така велика сила, що від скрипоту возів, реву верблюдів, іржання коней не було чути, хто що говорив. Татаре заняли передмістя і почали добувати город на горі. Безнастанно били вони довбнями в мури, як в день, так і в ночі. Українське військо і міщане стріляли на ворога з луків, кидали каміння, всіми способами боронили города. Але Татаре перемогли, — в одному місці повелося їм вибити діру в мурах. Туди вдерлися вороги такою масою, що Українці не могли дати їм ради. Коло старинної Десятинної церкви розвелася велика боротьба. Люде ховалися на даху церкви, на банях, на хорах, звідтам стріляли на Татар і метали каміння. Але несподівано прийшло велике нещастя: стара будова не здержала великого тягару, дах завалився і звалищами покрив останніх оборонців Київа. Київ перейшов у руки ворогів.

Це було 1240 р. Тоді покінчилось княження київських князів. Більша часть України дісталась під чуже панування.

10. Галицько—володимирська держава.

Галичину і Холмщину прилучив до київської держави Володимир Великий. По смерти Ярослава Мудрого Галичина стала окремим князівством. Від 1084 р. панував тут рід князів Ростиславичів. Галичина мала тоді двох найгірших ворогів, Польщу і Угорщину. Поляки або Ляхи мали свою державу над Вислою коло Кракова і звідти все нападали на українські границі і хотіли прилучити Галичину до своїх країв. Угри або Мадяре мешкали за Карпатами. Вони прийшли в ці краї так як Печеніги і Половці, десь здалека з Азії. Хоч і прийняли християнську віру, лишилися народом диким і немилосердним. Мадяре і Поляки лучилися часто і разом нападали на Галичину.

Ростиславичів було три брати. Найхоробріший був Василько. Він хотів вести велику війну проти Поляків, але

вороги схопили його і в страшний спосіб покарали його, — викололи йому очі. Нещасливий князь з жалем згадував свої наміри. «Мої вороги», казав він, «хотіли видати мене Ляхам. Не наситилися моєю кровю, хотіли видати мене найгіршим ворогам. О, бо Ляхам я зробив багато лиха і ще хотів їх воювати, щоб оборонити українську землю. Думав я взяти собі багато Печенігів і інших степовиків, взяти що лїпше військо у моїх братів і рушити на Польщу. Бувби я воював Ляхів літом і зимою, бувби знищив польську землю і забезпечив Україну. Та не судилося!» Сліпий Василько не міг вже воювати з ворогами. Але перед походом виїздив завсігди перед військом з хрестом і благословив свої полки.

З початку найбільшим городом в Галичині був Перемишль. Потім князі зробили своєю столицею Галич над рікою Дністром. На горі стояв великий замок, обведений довкола мурами, валами й ровами. Була там княжа палата, соборна церква й доми багатих бояр. На передмістях мешкали міщане й вели тут торговлю. Галицькі кораблі ішли Дністром аж до Чорного моря.

Могутнім галицьким князем був Ярослав Осмомисл (1153—1187). Він визначався великим розумом і спритністю; тому й звали його Осмомислом, — що ніби має вісім змислів. Він дістав по батькові державу сильну і велику, і ще збільшив її та поширив. До Галичини належали навіть землі над Дунаєм ї румунське місто Галац звалося тоді Малий Галич і було під пануванням українських князів.

На Волині княжив тоді Роман Мстиславич. Його столиці були Володимир і Берестє. Роман був славний з хоробрости і відваги. Він воював часто з Половцями. В давній пісні співали про нього: «Роман кинувся на поганих як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодиль, переходив їх землю як орел, хоробрий був як тур.» Він наслідував свого прадіда Володомира Мономаха і всіми силами старався знищити ворога. Половці так боялися його, що свої діти страшили його іменем: «Роман, Роман!»

По смерти останнього князя з роду Ростиславичів р. 1200 Роман став галицьким князем. Від того часу Галичина з Волинию творили одну галицько-володимирську державу.

Але проти могутнього князя підняли бунт галицькі бояре. Це були багаті пани, що мали великі землі. Вони самі за-

кликали Романа до своєї землі, бо думали, що князь слухатиме їх у сім і дозволить їм гнобити народ. Та Роман знав, що сила держави є в селянстві і міщанстві й суворо карав непослушних бояр. Він часто говорив: «Не їстимеш меду як не знищиш бджіл». Так хотів він сказати, що з бояр не буде користи державі, як князь їх не присмирить. Роман вислав на бояр своє вірне військо, побив їх, деяких покарав смертю, инших вигнав з краю. Ті, що лишилися при життю, спокірніли і слухали наказів князя. Селяне й міщане раді були тому, що пани втратили власть і славили Романа за його силу і мудрість.

Роман мав поважання у всіх сусідів. Чужі королі й князі посилали до нього свої посольства. Приїхали тоді до Романа також посли від римського папи, голови католицької церкви. Папа прислав Романові привіт і обіцяв йому свою опіку і поміч меча св. Петра. Але гордий Роман витягнув свій меч і сказав: «Чи такий меч має папа? Поки я маю свій меч, не добуватиму володіння иншим способом, як тільки кровю, — так, як батьки й діди наші збільшили українську землю!»

Могутній Роман задумав впорядити похід на Польщу, щоб присмирити польських князів і забезпечити границі своєї держави. З своїми військами він вирушив над Вислу. Але прийшла нещаслива пригода. Князь хотів на власні очі побачити, які є сили ворога і виїхав з невеликою дружиною на розвідини. Та несподівано Поляки у великім числі окружили його відділ і почали боротьбу. Роман боронився як лев, але не міг здержати ворога і поляг у бою 1205 р. Дружина забрала тіло князя і перевезла до табору; Романа похоронили в Галичі.

11. Король Данило Галицький.

Роман полишив двох маленьких синів, старший Данило мав чотири роки, молодший Василько два роки. Від імени батька, їх називали Романовичами. Ні один з українських князів не мав такої неспокійної молодости, як обидва молоді князі. Галицькі бояре зараз по смерти Романа вигнали їх з Галичини на Волинь до Володимира. Але потім прислали туди свого посла з таким зазивом до Володимирців: «Знищимо ваш город, як не віддасте нам Романовичів!» Тоді князі

мусіли втікати з матірю в чужі краї. Там перебували вони багато літ.

Тимчасом в Галичині правили самі бояре. Вони закликали собі на князів трьох синів Ігоря Святославича. Думали, що ці князі будуть їх у всім слухати. Але Ігоровичі також хотіли мати сильну власть і суворо карали неслухняних: одного дня казали вбити пятьсот наймогутнійших панів. Бояре помстилися на князях так, що двох з них схопили і покарали смертю, а третій ледви втік з Галичини.

З боротьби в галицькій землі скористали Поляки й Угри і задумали взяти багатий край під своє панування. Їх війська прийшли до Галича, побили бояр і на короля коронували малого сина угорського короля. Галичина дісталася під мадярське панування. Угри правили жорстоко, вязнили людей, забирали хліб, коні, худобу, навіть не вміли пошанувати церков і ставили в них коні. От до чого довела незгода в народі, — чужі запанували в українській землі!

Таке безладдя було в Галичині багато років. За той час Данило і Василько виросли і стали юнаками. Нещастя й труди, в яких вони жили, навчили князів досвіду. Вони знали тепер, що в кожній справі найліпше не чекати помочи, а власними силами боротися з лихом. Князі почали воювати зі своїми ворогами й поволі добули частину своєї батьківщини, Волинь. Потім Данило підняв боротьбу за Галич. Два рази виганяв Угрів, але не міг заняти своєї столиці, бо бояре знову кликали чужих князів до себе. Аж за третім разом Данило війшов до Галича, на воротах города поставив свою хоругов і засів на престолі батька.

Але в недовгому часі на Данила прийшла нова біда. Татаре добули Київ і пішли на західні землі. Вони добули й знищили Володимир і Галич. Татарський хан прислав потім до Данила наказ, щоб князь йому поклонився. Данила мусів послухати, бо Татаре булиб зруйнували Галичину до останку. Він поїхав далеко над Волгу, де був татарський табор і перебув у хана майже цілий місяць. Татаре обіцяли йому не нападати на Галичину.

Данило вернувся до дому дуже пригноблений. Все на думці стояла йому зневага, якої він зазнав, що мусів їхати до диких кочовиків. Він не вірив, що Татаре житимуть в спокою,

бо бачив їх войовничість і жорстокі звичаї, — все чекав нового татарського походу і приготовлявся до оборони.

Наперед почав ставити нові городи. В Галичині і на Волині було багато старих замків, але вони були знищені довголітньою війною, що велася в тих сторонах. Частоколи спорохнявіли, вали розсипалися, рови позаростали корчами і травою. Данило відновлював старі укріплення і наказав шукати нових місць, де можнаб будувати твердині. Одного разу князь був на ловах. В погоні за звірем загнався далеко в ліс і виїхав на велику галяву, серед котрої стояв горб, вкритиії деревами. Князеві подобалося це місце і він запитався місцевих людей, як воно називається. «Називають його просто холм цебто горб», відповіли селяне, Данило задумався і сказав: «Поставлю тут город і нехай йому буде імя Холм». На приказ князя зрубали на горі ліс, викорчували пні і приготовили місце на город. По середині поставили невеликий, але кріпкий замок з грубих пнів дерева. Побіч замку стояла висока вежа з дерева, на каміннім підмурованню і побілена вапном. Кругом города почали осідати міщане, купці і ремісники, — розвелося ціле місто. Князь прикрашував новий город гарними будовами й церквами, не жалуючи коштів і труду. В короткім часі Холм став таким гарним і великим містом, що всі дивувалися. В Галичині Данило оснував тоді також новий город і назвав його в честь свого сина Льва, Львовом,

Данило шукав союзників до боротьби з Татарами і в сусідних краях. Він вислав також послів до римського папи, бо папа мав велике поважання між католицькими князями і міг зібрати військо проти поган. Тоді й від папи до Данила приїхали посли і привезли йому на знак почести королівську корону. В городі Дорогичині над Бугом вінчався Данило на короля 1253 р. Від того часу держава його звалася королівством Галичини й Володимирії.

Але Татаре дізналися, що Данило приготовляється до боротьби з ними. і рішили чим скорще знищити його державу. Жорстокий татарський ватажок Бурандай з великим військом приступив під Володимир Волинський. Город не був приготовлений до оборони і Василько виїхав на зустріч Татарам, щоб якось їх заспокоїти Але Бурандай не дав упроситися і зажадав, щоб город зруйновано. Василько сам мусів підпалити укріплення і город згорів до тла. Таксамо Татаре знищили Львів. Один тілки Холм оборонився перед ворогами.

Серед боротьби з Татарами Данило ослаб і знемігся. Довголітні труди зломили його здоровля. Данило княжив 1205—1264 р. Він умер у Холмі і там його похоронено.

По Данилі галицько-володимирська держава істнувала ще майже сімдесять літ. По ньому панував його син Лев, внук Юрій, що коронувався королем і инші князі. В ті часи держава була ще сильна і могутня. Галицькі князі поширили тоді своє панування також за Карпати, на краї, що були дотепер під Малярами. Головні городи були там Ужгород і Мукачів. Галицькі князі дбали про справи всієї України. Вони звернули увагу також на це, що на Україні нема свого митрополита, бо московські князі київського митрополита забрали до себе в Суздаль. Тому галицький король Юрій 1303 р. утворив окрему українську митрополію в Галичі. Від того часу не було ніяких звязків між українською і московською церквою.

В 1340 р. покінчив життя останній князь з роду Романовичів. Тоді не було вже ніяких князів, що моглиб заняти престіл у Львові і у Володимирі, — над нашою землею запанували чужинці.

В 1340 р. кінчаться княжі часи.

12. *Життя за княжих часів.*

Під владою українських князів жилося людям на Україні гарно й добре. Не тільки бояре й великі купці, але й дрібні міщане та селяне були в добробуті і щастю. Ціла держава була сильна й могутня, всі сусіди шанували й поважали наш край і наших людий, завидували нам багацтва і розкішного життя.

Часто приїздили на Україну посли з далеких країв, з дарами і привітами від своїх королів. Щоб чужинцям показати могутність держави, наші князі уладжували свої двори світло й виставно, не жалували нічого на приняття гостей. Кімната у палаті, де князь приймав послів, була простора і широка, стіни мала прикрашені малюнками, шиби у вікнах з ріжнобарвного скла. Довкола стояли широкі крісла, вкриті мякими матеріями, долівка була вистелена килимами. На підвищенім місці стояв княжий престіл, — це було крісло з різьбленого дерева. оббите золотою бляхою, з поруччами, вкрите мяким покривалом. Згори спускалися опони з цьвітистого

сукна, уложені майстерно. Князь входив до кімнати в червонім плащі з дорогого сукна, прикрашенім перлами, золотими бляшками і дорогим камінням. На голові мав золоту корону, в руці скиптр, що сяв від самоцвітів. За ним ішли його сини, високі урядовці і служба.

На княжому дворі було дуже багато ріжних урядів і урядовців. Печатник називався боярин, що приготовляв князеві всякі письма і прикладав до них печать. Дворський заряджував княжим двором і державним скарбом. Тисяцькі і воєводи старшували над військом. Посадники рядили по містах. Менші урядовці були: ключники і стольники. що пильнували княжого господарства, мечники орудували зброєю, мостники берегли мостів, митники збирали оплати з купців.

На княжому дворі було людно і весело. В честь чужоземних послів відбувався величавий бенкет. Столи були вкриті білими скатертями, посуда була з золота і срібла або з дорогого скла і глини ріжних красок. Подавали ріжні страви, — мясо всякого рода, навіть з лебедів і журавлів, тіста, варення, вино, мід, наші і чужосторонні овочі. За гістьми стояли слуги і легенько махали віялами з пер для прохолоди; инші тримали срібні умивальниці і начиння з водою. В сусідній кімнаті були музики. що грали на гуслях, бандурах і трубах; на переміну з ними хор співав гарних пісень в честь князя. По обіді всі виходили на ґалерії палати, щоб поглянути на ігрища й забави, що відбувалися на подвіррі. Там показували всякі звірята, — медведі, вовки, верблюди, яких у княжім звіринці вивчено всяких штук. Там виїздили їздці на диких конях і пописувалися своєю зручністю; там бігали блазні, танцюристи й штукарі і своїми жартами та піснями веселили гостей.

На дворах наших князів перебували ріжні учені й письменники. Давні князі любувалися в науці і книгах. Тоді ще не було друкованих книжок, таких як є нині. Хто бажав мати у себе книжку, мусів або сам переписувати її, або дати до переписання вченому писареві. Переписування одної книги тривало цілі місяці. Писали тоді звичайно не на папері, а на тонкій шкірі, телячій або ослячій. До писання брали гусяче перо, чорнило робили з сажі. Початкові букви малювали ріжнобарвними красками, на кожній майже стороні був гарний малюнок. Князі збирали такі рукописи і переховували

їх у своїх бібліотеках. В таких рукописах була також «Руська Правда» і «Слово о полку Ігоря».

Найславнішим ученим за княжих часів був Нестор літописець. Він був монахом печерського монастиря. З молодих літ він цікавився старими часами, збирав давні рукописи, записував перекази про життя словянських племен, про перших князів, їх війни і походи. Потім списав все те в одну книгу, що зветься «Найдавніша Літопись». Це перша історія України.

III. УКРАІНА ПІД ЛИТВОЮ І ПОЛЬЩЕЮ.

13. Під Польщею і Литвою.

Як умер останній князь з роду Романовичів, Галичина лишилася без володаря. Тоді давні вороги галицької держави, Поляки й Угри, задумали скористати з цього і запанувати над частиною української землі. Польський король Казимир несподівано прийшов з своїм військом під Львів р. 1340, здобув львівський замок і забрав з княжої скарбівниці весь скарб: княжі і королівські корони, золоті хрести, ланцюхи, скиптри престіл обкований золотом. Все те Поляки вивезли до себе.

Польський король думав, що він зараз запанує над цілою Галичиною. Але галицький народ знав, що під чужим пануванням чекає його недоля і не хотів віддати своєї землі ворогам, та боровся завзято, Аж по тридцятьох роках боротьби Поляки запанували в Галичині.

Гірка була доля Українців під польським пануванням. Польські королі забирали землі українських бояр і давали їх польським панам. До міст приводили міщан Поляків і в їх руки давали промисл і торгівлю. Всюди ставили латинські костели і підпомагали польських ксьондзів. Деколи навіть забирали православні церкви і переміняли їх па католицькі костели! З жалем і сльозами згадували тепер галицькі Українці давне щасливе панування своїх, українських князів.

Инші українські землі, — Волинь, Пинщина, Київщина, Чернигівщина перейшли під власть Литви. Литовський народ здавна жив коло Балтійського моря; литовська столиця була Вильно. Литовці говорили своєю окремою мовою і мали своїх князів. Довгий час були поганами і почитали богів неба

і землі, лісів і багон. війни і хліборобства. Головний бог їх був Перкунас і був богом громів, так, як Перун. Християнство прийшло до Литви з України. Литовські князі вихрестилися у православну віру, брали на свій двір священників і ченців Українців і у своїх звичаях наслідували наших князів. Деякі литовські князі і вельможі приняли навіть українську мову і нею писали свої грамоти.

Як нестало українських князів, литовські князі заняли Білу Русь і прийшли теж на Україну. Наш народ приймав їх радо, бо вони шанували нашу віру й мову, та все лишали так, як було в давнині, «Ми старини не рухаємо і новин не вводимо», говорили нераз литовські князі. Під литовським пануванням Українці жили так, як під своїми князями і не терпіли того гніту й лиха, що під владою польських королів.

Та не довго тривали ці щасливі часи. Литва також перейшла під польське панування. Тоді в Польщі вимер королівський рід і польські пани запросили собі на короля литовського князя Ягайла. Ягайло був православної віри. говорив українською мовою і до сього часу жив, як инші литовські князі. Але як побачив, що може панувати не тільки на Литві, але й в Польщі, змінив свої звичаї. Під намовою Поляків перейшов на латинство, окружився польськими панами і з призирством ставився до Литовців і Українців. Урядовцями іменував католиків, на Литву закликав Поляків, переслідував православиу віру. В старім галицькім городі Перемишлі Ягайло відібрав православним соборну церкву і віддав її латинникам. У підземеллях церкви були домовини давніх галицьких князів; жорстокий король не пошанував місця відпочинку померших. наказав розбити домовини і викинути з них кости князів! Такої недолі дожили Українці.

Року 1569 литовські і польські пани зїхалися в місті Люблині і рішили, що Польща і Литва творитимуть з того часу одну державу. Ця злука звалася люблинська унія. Українські землі поділено тоді так, що при Литві лишилася тільки Берестейщина, инші землі перейшли під польське панування.

14, Шляхта й селяне.

В Польщі люде не були всі рівні, як на Україні, але ділилися на окремі стани. Стани були такі: шляхта, міщане, селяне, духовенство.

Найбільше значіння в Польщі мала шляхта себто пани. Шляхта мала своє військо, свої суди й свої уряди. Шляхтич всюди мав першенство, кожен чоловік з иншого стану повинен був йому уступатися. Шляхта мала в своїх руках багато землі. Пан, що мав тільки два або три села, числився бідний, — пани мали нераз по десять, двадцять, а то й сто сіл. Панські двори були побудовані, як малі замки. Кругом були рови, вали й частокіл; вікна були загратовані, двері сильно обковані. Пан мав багато зброї, шабель, мушкетів; як прийшла небезпека, давав зброю челяді і боронився у своїм домі. В звичайний час шляхта жила розкішно і багато, убиралася в гарні вбрання, їздила на лови, їла і пила добре та забавлялася,

До шляхти перейшли також українські бояре. Але важке було їх життя, Польські пани сміялися з української мови, з православної віри, зі старосвітських боярських звичаїв. Українцеві шляхтичеві важко було лишитися при своїй вірі і своїм народі через оттакі переслідування. Багато українських шляхетських родів кинуло свою прадідну віру, перейшло на латинство та стало Поляками. Тільки бідніша шляхта лишилася вірна українському народові і з неї вийшло багато заслужених людей. Гетьмани Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа й инші були шляхетського роду.

Шляхта завела на Україні кріпацтво або панщину, Селянин повинен був робити панові роботу без ніякої плати і йому не вільно було вийти з цього села без дозволу пана. З початку панщина була невелика. Селянин мав робити на панському лані пять чи десять днів на рік. Але потім селянські роботи ставали все більші і більші. В деяких дворах селянин мав робити три дні на тиждень, часом й щоденно по пів дня. Селяне платили також панові дань від хліба, худоби, домашньої птиці, бджіл і ин. За всякі провини судив селян пан і міг назначити кару, яку хотів — навіть кару смерти.

Сумне було життя хлібороба. Він мешкав у нужденній курній хаті, нераз разом з худобою, в холоді й голоді, у безнастанній праці. Що дня приходив до хати панський гайдук і назначав роботу. Весною орати, літом косити чи жати, в осени знов косити, в зимі молотити. Селянин брав шматок чорного хліба і йшов на роботу, до двора, чи на лан, чи

до ліса. Часом треба було йти далеко, аж на друге село; пів дня зійшло на це, заким зайшов туди і назад вернувся. Робота йшла під оком панських наглядачів: хто трохи пристав або хотів відпочати, того не минув канчук гайдука чи економа. Серед дощу, в болоті селяне копали рови, або в зимі йшли в ліс з нагінкою для панських ловів, або на цілі тижні їхали з підводами. Тяжкі були податки для панів. Ледви догодувався хлібороб теляти або лошати, вже мусів віддати його до двора; зі збіжжа, з городини, з саду пан брав десяту часть; на заклик пана треба було давати курчата, качки, яйця, мід. На Різдво, на Новий Рік, на Великдень селяне йшли до шляхтича з поклоном і несли йому дарунки; так само й тоді, як мали до пана яке прохання. Без дозволу пана селянин не міг купити ні продати нічого, не міг вийти в друге село. Селянські діти не могли йти до ремесла ані до школи. Шляхта нерадо гляділа на це, як селяне вчили своїх дітей. Розумніших і меткіших хлопців брали до двора на послугу, або робили з них гайдуків. За непослух пан карав кріпака, як хотів. Деякі жорстокі пани за найменшу провину карали селян канчуками, так що неодин нещасливий чоловік умер від побиття у панськім дворі. Страшно терпів наш народ під польським пануванням.

Селяне нераз посилали жалоби до короля на своїх панів, але це не помагало нічого. Навіть як король розсудив справедливо, пани не хотіли виконати присуду і ще гірше переслідували селян. Селяне часто підіймали бунт проти своїх мучителів, убивали їх і палили двори. Але потім шляхотський суд карав їх за це суворими карами. Деколи знов кріпаки кидали своє село, родину і все майно і потім утікали в далекі сторони або приставали до розбишацьких ватаг. В горах Карпатах було тоді багато розбійників, яких звали опришками. Вони нападали на панські двори і нищили шляхту. В пізніших часах багато селян втікало між козаків на Запоріжжа, шукати ліпшої долі.

15. *Міщанство і брацтва.*

В давні часи міста виглядали інакше, як нині. Часи були небезпечні, часто нападали вороги, тому треба було міста сильно укріпляти. Кругом копали глибокі рови і впускали до них воду з ріки, так що ворог не міг доступити до міста. Через рови вели рухомі, звідні мости; на ніч підносили та-

кий міст ланцюхами до гори. За ровами були вали, а на них стояли мури. Горою в мурах були малі віконця, туди стріляли на ворога. Серед мурів тут і там були круглі башти, там сиділо військо. До міста можна було війти або в'їхати тільки через укріплені ворота. Вдень і вночі стояла тут сторожа і пильнувала, хто входить та виходить з міста.

Місто будували звичайно в чотирокутник. По середині була торговиця або ринок, на ній стояв ратуш, будинок, де були міські уряди. Ратуш мав високу вежу, на котрій стояла сторожа і гляділа, чи не йдуть вороги на місто, або чи не занявся де вогонь. На вежі був також великий годинник, що вибивав години. Від ринку йшли вулиці на всі сторони світа. Вулиці були вузькі і круті, виложені нерівним камінням і рідко де світився ліхтар, — вечер кожен мешканець сам собі присвічував лямпою по дорозі — камяниці в місті були високі і вузькі, — на одному поверсі не було більше як три вікні, бо не вистарчало місця.

В місті мешкали купці і ремісники. Купці торгували в своїх крамницях на ринку або їздили з крамом в далекі сторони. Не було тоді залізниць, все возили возами. Купці збиралися разом в кількох, брали кожен по кілька возів і їхали в дорогу. Шляхи були небезпечні, й треба було везти з собою зброю, а то й наймати узброєних людей для оборони. Українські купці їздили в далекі краї, до Угорщини, Чехів, Німеччини, Волощини, навіть до Туреччини. З України вивозили збіжжа, віск, мед, худобу, риби, шкіри. До нас привозили сукно, вбрання, килими, залізні вироби, полудневі овочі й коріння, вино.

Ремісники були ріжного рода й ріжної назви: столярі, бондарі, колодії, гончарі, лучники, стрільники, гарбарі, кушнірі, сідельники, шапкарі, кравці, шевці, пекарі, різники, броварники, мельники, олійники, воскобійники. Хлопець, що хотів навчитися якого ремесла, наперед ставав учеником у майстра. Він приглядався роботі і сповняв усяку службу у майстра. Як дечого підучився, ставав челядником або товаришем. Щоб старші товариші приняли його між себе, мусів уладити їм забаву, дати їсти й пити. Челядник не послугував нікому, а тільки робив своє ремесло, По двох або трьох роках челядник прощався з майстром і ішов на мандрівку в чужі краї, щоб придивитися які там є вироби і звичаї. По такій

науці челядник міг стати самостійним ремісником або майстром. На доказ своєї умілости він показував своїй старшині свої найліпші вироби: швець напр. гарні чоботи, кравець убрання, кушнір футро чи пояс. Старшина оглядала це і дозволяла йому заложити свою майстерню.

Ремісники мали свої товариства, що звалися цехи. Був цех кравецький, столярський, шевський і т. д, Ремісники одного ремесла вибирали собі старшину, разом вели свої діла, разом ходили до церкви, разом на забаву. Підчас війни кожен цех боронив частину мурів міста і мав свою вежу або башту. У час вільний від роботи ремісники вчилися стріляти і робили инші воєнні вправи.

Кожне місто вибирало собі старшину. На чолі міста стояв посадник або бурмістр. Побіч нього була міська рада або маґістрат. Міський суд вели лавники під проводом війта.

Міщанам жилося тоді добре. З торговлі і ремесла вони мали великі користи. Але Українці з того добра користали мало. По містах взяли власть католики — Поляки. Православних вони не допускали до ради й суду, не приймали до цехів, не дозволяли вести торговлю і купувати доми в місті. Православна віра була в погорді і пониженню. В деяких містах священникові не вільно було йти з запаленими свічками через вулиці до хорого. Похорони православних треба було вести не головними вулицями а переулками, без процесії і співів. Наші церкви Поляки називали біжницями.

Українські міщане для оборони своєї віри і своїх прав заводили брацтва. Брацтво це було товариство, що опікувалося церквою; братчики дбали про порядок в церкві, купували свічки, книги, ікони, збирали гроші на церковні справи. Членом брацтва міг бути кожен чоловік, що до нього записався, Брацтва давали членам ріжні користи: як хто заслаб або попав у нужду, запомогали його грішми; як умер, всі братчики проводжали його до могили. Що року на головний празник брацтво справляло великий братський бенкет і тоді зїздилися гості з усіх сторін і привозили брацтву всякі дарунки. Хто записався до брацтва, повинен був сповняти точно і сумлінно свої обовязки; як провинився чим, брацький суд судив його і карав карою в грошах або вязницею в церковній дзвініці. До инших судів братчикам не вільно було йти. Брацтва вчили Українців жити в єдности і не виносити своїх спорів перед чужих, а полагоджувати їх між собою.

Брацтва були у всіх городах, більших і менших, і по деяких селах. Найславніше було брацтво у Львові, — що звалося Ставропиґія себто Оборона Хреста (1586 р.) і брацтво в Київі.

Брацтва дбали дуже про просвіту народа, заводили у себе школи й друкарні. Друкарська штука прийшла до нас з Німеччини. Довгі часи люди не знали інших книжок, як тільки писані. Такі книжки були дуже дорогі, бо переписування коштувало багато часу й труду. Німець Іван Гутенберґ перший робив букви з дерева або з олива і відбивав їх чорнилом на папері; він заложив першу друкарню і видав кілька друкованих книжок. Перша українська друкарня заснувалася у Львові. Року 1573 приїхав до Львова московський міщанин Іван Федорів. Він мав свою друкарню в Москві, але темні Москвини уважали друкування книг за якісь чари і вигнали Федорова з міста. Львівські міщане підпомогли друкаря і він видав у Львові першу книжку, церковного Апостола. Потім брацтво купило друкарню і само друкувало книги. В короткому часі друкарня вславилася на цілу Україну і щорічно видавала церковні книги, букварі. граматики, збірники пісень. Побіч львівської друкарні найславніші були друкарні в Острозі, в Київі і в Почаєві.

Брацтва безнастанно вели боротьбу за права українського народу. Посилали своїх послів з жалобами до короля, боронили свої справи в судах і урядах. Але Поляки не хотіли уступити, та дальше переслідували православну віру. Тоді українські епископи стали радити над тим, в який спосіб прийти в поміч народові і рішили просити опіки римського папи. В 1595 році на церковнім соборі в Берестю епископи згодилися на унію або злуку з католицькою церквою і признали папу головою християнства. Але на це не пристали брацтва і більша часть духовенства та народу, і лишилася при православній вірі. З того часу Українці поділилися на православних і униятів та вели зі собою боротьбу за церковні діла. З цього користали чужі і ще більше руйнували Україну.

16. Школи.

Під польським пануванням Українці пізнали, що це значить не мати своєї школи. Поляки по всіх містах позаводили свої школи і вчили в них молодь так, як їм було треба, —

на свою користь. Як пішла до такої школи українська дитина, то вона вже пропала для українського народа, — там привчили її погорджувати всім, що українське, силували змінити віру, робили з неї Поляка.

У нас довгий час не було добрих шкіл. Тільки при церквах були невеличкі школи, де учили читати й писати. Учив там піп або дяк. Книжками до науки були церковні книги, звичайно Псалтир і Часослов. Хто перечитав ці книги і навчився читати, уважався вже вченою людиною. Небагато користи приносила така школа народові.

Наші міщане по брацтвах пізнали скоро, в чім є лихо. Один міщанин в книжці «Пересторога» написав, що давня українська держава упала не тільки через це, що її нищили всякі вороги, але й тому, що тоді було мало шкіл і народ був несвідомий. Тепер отже всі розумніщі люде кинулися заводити ліпші українські школи.

Перший, що подбав про це, був князь Констянтин Острожський. Він проживав у городі Острозі на Волині. Свій рід він виводив з давніх українських князів і вірно держався віри своїх предків і при своїм народі. Він мав великі маєтности, багато сіл і міст, але не вживав своїх достатків на забави і приємности, як інші пани, тільки повертав свої гроші на користь народа. Князь жив у великій приязни з міщанськими брацтвами і нераз радив їм і помагав у всяких потребах. Він і гостив їх охоче на своїм дворі. Разом з іншими свідомими людьми князь підготовив ріжні діла, корисні для народа. Перша річ, за яку він поклопотався, була дати народові святе письмо словянською мовою. Князь заклав у Острозі друкарню і тут надрукували велику Біблію і всякі церковні книги, котрі розійшлися по далеких краях, навіть в Болгарії і Сербії.

Ще більшу славу здобув собі Констянтин Острожський через це, що в Острозі заложив першу вищу школу. Він розумів, що тільки тоді наш народ піднесеться з занепаду, як матиме освічених учителів і свідоме духовенство, — а для того була потрібна вища школа. Князь спровадив учених професорів з Італії і Греції і отворив р. 1580 академію в Острозі. Головні предмети були мова словянська, грецька і латинська. Словянська мова була потрібна кожному Українцеві, бо нею зложені всі церковні книги. Грецьку мову треба було знати

кожному купцеві, що їхав до Царгороду або до інших полудневих країв, і кожному священникові, що бажав вище просвітитися. По латині урядували в Польщі всі уряди й суди. В академії вчили також математики, історії, фізики й інших наук. Директор академії звався ректор, учителі з грецька дідаскали. З острожської академії вийшло багато учителів і священиків; тут вчився також Петро Конашевич Сагайдачний, запоріжський гетьман. Але острожська академія тривала недовгий час; по смерти князя Констянтина його син перейшов на латинський обряд і школа занепала.

Потім повстали також в інших містах середні і вищі школи, їх називано ґімназіями або колеґіями. Такі школи були у Львові, в Бересті, Луцку, Володимирі і ін. Найвище стояла київська школа, котру славний мнтрополит Петро Могила перемінив на академію.

В тодішніх школах були свої окремі звичаї. До школи входили ученики не всі разом, а наперед нижчі кляси,потім чимраз старші. В клясах сиділи хлопці відповідно до своїх успіхів в науці. На перших лавках найліпші, в останніх найменше тямущі. Менших учеників питав не вчитель, а старші студенти, що звалися «авдітори», і вони записували ноти до катальоґів. Учитель питав лише декого, щоб переконатися, чи авдітор справедливо записав клясу. В суботу повторяли науку з цілого тижня і тоді карали тих, що не вчилися. Вони діставали «березову кашу» або «субітку». Студенти мешкали найбільше в бурсах і на прожиток заробляли собі у міщан: ходили співати або читати святе письмо й за те діставали страву. На різдво бурсаки ходили з колядою і показували вертеп з пастирями, трьома царями, Іродом і іншим. На великодні свята давали театральні вистави, що звалися інтермедіями, — там виступали ріжні веселі фіґури. — селян, міщан, Жидів, Циганів і ін.

Життя в школі було веселе свобідне. Студенти вчилися жити в приязни і згоді, і потім ішли разом працювати для народа.

17. Татаре й Турки.

Найстрашнішими ворогами України були Татаре й Турки.

Турки це був півдикий народ, що прийшов з Азії. Вони здобули грецьке царство і в Константинополі заснували свою столицю. Турки вірили в одного Бога, котрий у них звався

Аллах, і пророка Магомета, що установив їх віру. Себе називали музулманами себто підданими Бога, християн прозивали джаврами або невірними. Славну церкву св. Софії в Царгороді Турки перемінили на свою святиню, мечет, і на місце хреста поставили свій знак — півмісяць. Турецький володар звався султан, його міністри везири. урядовці — баші або беї. Турки вели боротьбу з ріжними народами, завоювали Болгарію, Волощину, Молдаву і більшу часть Угорщини. Потім заняли також побережжа Чорного моря і поставили тут свої замки: Акерман або Білгород при гирлі Дніпра і Очаків при Дніпровім лимані.

Татаре по зруйнованню Київа проживали над Волгою. Потім частина їх переселилася на Крим і тут заклали свою державу. Столицею їх був Бахчисарай, там мешкав кримський хан. З Криму Татаре безнастанно нападали на Україну. Що року весною хан висилав в ріжні сторони шпигунів, щоб дізнатися, які є війська на Україні і де можна знайти найбільшу здобич. Як степи вкривалися травою, Татаре виходили в похід. На Дніпрі вони переправлялися плавцем через ріку. Кожен Татарин роздягався, до хвоста свого коня привязував вязку тростини і клав на ній сідло, збрую й одіж, щоб не замокла від води; сам плив, веслуючи одною рукою, другою держався кінської гриви. Дороги,котрими йшли Татаре, називано татарськими шляхами: найбільший був Чорний Шлях між Дністром і Богом.

Татарські загони, цебто відділи, йшли балками й ярами, щоб їх ніхто не доглянув. В ночі не розпалювали вогнів, на всі сторони розсилали розвідників. Як були вже далеко в краю, ділилися на три части: головний відділ, що звався кіш, в боєвій готовости чекав на ворога, два менші йшли на боки за здобиччу. Битву Татаре вели в той спосіб, що розбігалися на всі сторони і намагалися окружити ворога з боків і з заду, вистріляти військо і взяти людей в неволю.

Татарські напади були для України страшним нещастям. Як Татаре прийшли під яке село, окружали його з чотирьох сторін і підпалювали крайні хати, щоб викликати переполох між мешканцями. Потім кидалися на вулиці і почали грабувати. Забирали коні, корови, вівці і інші звірята і гнали їх за село; з хат виносили всяку поживу, міхи муки, убрання, постіль, все, що попало в руки. Хто боронився, того убивали;

хто був безпомічний, цього брали в ясир, в полон. Нещасливих бранців Татаре брали на аркани, довгі шнурі і тягнули за собою. Невольники йшли пішки цілу дорогу. Гаряче степове сонце палило їм голови, спрага стягала уста, голод і труд ломив ціле тіло. Ішли босі, ледви одіті, спотикаючися, роздираючи собі ноги об колюче терня. Плач і ридання неслися далеко. Татаре вели своїх бранців до Криму. Там в ріжних містах, найбільше в Кафі були великі торговиці («майдан сліз»), де продавано невольників. Приходили там купці з далеких сторін, найбільше Турки й Араби, і купували бранців собі на невольників.

Турки не уважали християнських невольників за людей, а поводилися з ними гірше. як зі звірями. Нещасні бранці безнастанно працювали при хаті, у варштатах, на полі. Турецькі наглядачі стояли над ними й пильнували, щоб робота йшла скоро, і що хвилі карали нагаями. Невольникам давали їсти що найгірше, а вечером заганяли їх до темних, брудних будинків і замикали на ключ. Змучені, голодні люде кидалися на пригорщу гнилої соломи і засипляли важким сном. Ранком Турки будили їх криком і нагаями і знов гнали до важкої праці.

Найгірша була доля тих бранців, що дісталися до робіт на кораблях. На Чорному морі Турки мали багато кораблів, що звалися ґалєри або каторги. На гребців до тих кораблів Турки брали християнських бранців. Невольники сиділи на лавах, по пятьох або шістьох при одній важкій опачині (веслі) і гребли цілий день. Щоб вони не збунтувалися, або не схотіли втікати, Турки закладали їм на руки і ноги важкі кайдани, що замикалися на колодку. Ключ від колодки мав турецький ключник; він пильнував невольників і нагайкою бив їх по плечах. Дуже терпіли бідні невольники: залізо перегризало їм руки й ноги, від ударень нагаїв кров заливала плечі. Нераз гірко плакали невольники, проклинаючи невірних бісурман і свою нещасливу долю.

Християнських дітей Турки брали до своїх шкіл і виховували їх з малого в музульманській вірі. Мала дитина скоро забувала своїх батьків, забувала рідне село, вчилася турецької мови і турецьких звичаїв. З таких дітей виростали потім завзяті Турки, що ненавиділи християн і йшли їх воювати. Таке військо з християнської молоді Турки звали яничарами

цебто «новим військом». — Музульмане старалися перетягати до своєї віри й старших людей. Часом і трапився такий чоловік, що приняв віру в Магомета, щоб не терпіти нужди або щоб зазнати розкоші і панування між Турками. Такі зрадники діставали від Турків високі уряди і жорстоко переслідували християн. У нас таких зрадників називали ренеґатами або відступниками. Ще й нині ренеґатом називаймо того, хто зрадив свій нарід і став Москвином або Поляком. Але таких відступників було тоді небагато. Невольники звичайно держалися своєї віри і воліли терпіти тяжкі муки, як зрадити свій народ.

18. Зацорожська Січ.

Татарські походи страшно руйнували Україну. Для оборони перед ворогами на Україні поставили багато нових городів або замків. Замок стояв звичайно на високій, стрімкій горі над рікою. Довкола копали глибокі рови в два або три ряди і впускали до них воду з ріки, так що ворог не міг доступити до замку. Через рови вели зводні мости. На валах клали деревляні вязання або зруби, наповнені землею, й по верха мастили їх грубо глиною, щоб не занялися від вогню. На тих зрубах були помости з ґалерією і отворами до стріляння. В більших замках всі ці укріплення були з каміння і цегли. До валів і мурів були прибудовані комори і схованки, де підчас небезпеки люде ховали своє добро. В сильно укріпленому будинку мешкала залога замку. До стріляння почали вживати тоді вперше гармат і мушкетів.

Але замки не могли забезпечити всього населення перед Татарами. Тільки люде, що сиділи близще до замків, могли схоронитися тут перед ворогом. Подальші села були безборонні і часто ставали жертвою татарських нападів. В Польщі було небагато війська і воно ніколи в час не приходило на поміч. Через це великі простори України стали пусті; де перше були людні міста і села, тепер не було ні хатинки, ні одного чоловіка, — тільки табуни коней і диких буволів гуляли по степу.

А найбльш небезпечно від Татар було в південній Уркраїні, на середньому і нижньому Дніпрі. Ріка перепливає тут свої пороги і розливається свобідно на багато русел і рукавів. Серед води лежать острови і плавні. Острови вищі нераз

скелясті, покриті лісом; плавні це місця, які вода заливає весною підчас повені, на них росте трава, очерет, лоза,верби. По обох боках ріки здовж тяглися безмезні степи. Цей край нижче Дніпрових порогів називали Запоріжжам або Низом.

На Запоріжжу була дуже буйна рослинність і багато всяких звірів. На теплих місцях росли дикі вишні й декуди добрий виноград. У старих дуплавих деревах були рої бджіл. У гаях і степах паслися олені, зубри, дикі коні. В ріках і озерах було безліч риби, на болотах велика сила дикої птиці. Та хоч ці краї були такі багаті на всяке природне добро, мало хто відважувався йти туди, бо життя було дуже небезпечне від Татар. Навіть там, де були замки і городи, чоловік не був певний одного дня. Селянин, що йшов у поле на роботу, брав на плечі рушницю, до боку шаблю або топір, бо всюди були малі татарські загони й нападали на спокійних людей. По полях селяне ставили собі малі оборонні домики зі стрільницями, — як несподівано найшли їх Татаре, вони боронилися тут і стріляли в напастників. Ще більш небезпечно було на Низу, бо там Татаре проживали у великім числі і чатували, когоб напасти і взяти в полон.

Але хоч життя у степах було непевне, завсігди знаходилися сміливі люде, по городах і селах, що збиралися разом, вибирали собі старшого і кінно зі зброєю в руках їхали на Запоріжжа. Там вони стріляли звіря, ловили дикі коні, рибалкували по ріках і потім з мясом, рибою, шкірами і иншою здобиччу верталися до дому. Вони безнастанно вели боротьбу з Татарами, й не тільки відбивали ворожі напади, але і самі ходили на татарські кочовища, билися з Татарами і нищили їх всяким способом. Тих сміливих людей, що йшли промишляти в степи і воювати з Татарами, називали козаками. Козак це слово татарське: значить — юнак, молодець. Від того, що козаки мешкали на Запоріжжу або Низу, називано їх Запоріжцями або низовими козаками.

З початку козаками були самі міщане і селяне. Але потім до них почали прилучатися й пани, що шукали небезпек і хотіли навчитися хоробрости і витрівалости. Серед тих козаків був на Запоріжжу також князь Дмитро Вишневецький. Він був чоловік багатий, мав на Волині кілька сел, але кинув своє майно і пішов козакувати. Козаки не мали тоді сталої оселі і переходили з місця на місце, і раз тут, раз

де инде нападали на Татар. Вишневецький був досвідний войовник і він бачив, що Татар можнаб ще ліпше побити, якби у козаків був свій замок. Він зібрав найсміливіших козаків, дав їм добру зброю і поїхав з ними на острів Малу Хортицю. На тім місці козаки викопали рови, насипали високі вали і приготовили помости під гармату, так як це було в кожнім замку. Вхід був тільки один, ззаду від острова, широкий, для переїзду. Замикано його кріпкими оборонними воротами з дерева, через рів ішов звідний міст. Попід вали поставлено козацькі хати або курені, — вони були з дерева, з верху накриті очеретом або й шкірами. По середині лишився вільний майдан. Ця твердиня була подібна до инших замків на Україні. Але козаки дали їй нову назву Січ, — від слова сікти, рубати, бо на укріплення сікли дерево; саміж звали себе Січовими козаками або Січовиками. Це було року 1550. Від того часу Запоріжська Січ була головною козацькою оселею.

Князь Дмитро Вишневецький зібрав на Січі що ліпших козаків і вів війну з Татарами. Кримський хан дуже налякався козацької твердині і при помочи Турків кілька разів намагався її добути. Але козаки боронилися завзято і аж тоді, як не стало їм поживи і пороху, залишили оборону і переправилися на инший острів. Татаре і Турки війшли до порожньої Січи і зруйнували укріплення. Князь Дмитро воював ще кілька літ з бісурменами і покінчив життя геройською смертю. Турки взяли його до неволі, мучили дуже і на високій вежі завісили ребром на гак. Так загинув перший запоріжський гетьман, оснуватель Січи. Народ називав його Байдою і зложив про нього пісню, що співають по нинішній день.

19. Козацькі звичаі.

Запоріжці не проживали всі на Січі, але мешкали по степах, на ловах і господарстві, або сиділи на ріжних місцях на сторожі й засідках, чекаючи Татар. На Січі в звичайний час була тільки залога, зложена з кількасот людей. Лише перед воєнним походом збиралося тут більше число козаків.

Запоріжське військо було піше і кінне. Кожен козак старався мати коня до походу, але до бою Запоріжці йшли пішо. Козацька зброя була шабля і рушниця. Бідніші мали тільки луки, списи і топори. Підчас воєнного походу козак

ніс також лопату, сокиру, шнури, косу і інше потрібне знаряддя. З початку Запорожці не мали окремого вбрання й одягалися так, як міщане або селяне. Потім козацька старшина почала носити гарніше вбрання: під спід жупан підперезаний поясом, на верх кунтуш з довгими рукавами, що були розрізані на кінці, широкі шаравари, шапку з високим верхом, чоботи з халявами. Але бідніші козаки вбиралися просто, як то співали у пісні: «на козакові шапка-бирка, зверху дірка, травою підшита, вітром підбита, — куди віє, туди й провіває, козака молодого прохоложає!»

На чолі всього запорожського війська був гетьман. Він був найвищим начальником козаків, давав накази війську, проводив у воєнних походах, правив на Січі і на цілому Запоріжжі. Його відзнакою була булава, — срібна палиця з кулею при кінці. Як гетьман виходив перед військо, тримав булаву у правій руці. Перед гетьманом несено бунчук, палицю з довгим волосінням з кінських хвостів на кінці. Козак, що ніс бунчук, звався бунчужний. При гетьмані була старшина. Писар писав всі військові письма, оповіщення. Його відзнакою була печать, каламар і перо. Обозний мав нагляд над козацьким табором і гарматами. Судді судили козацькі провини. Осаули розвозили накази гетьмана до війська.

Військо ділилося на полки по тисячу людей. Над кожним полком був полковник. Його відзнака була мала булава або пірнач. Сотники проводили сотнями, отамани десятками або курінями. Старший, що проводив на Січи в неприсутности гетьмана, звався кошовий. Хорунжі несли козацькі прапори. Кожен полк мав окремий прапор зі своїм знаком: на одному був козак з рушницею і шаблею, на другому хрест, сонце і місяць, на иншому меч або стріла. Козаки мали також свою музику, довбушів, що били в тарабани, трубачів з трубами і сурмачів з сурмами. Козаки звали себе товаришами. В листах писали до себе «панове товариство» або «панове молодці».

Для важних справ козаки скликали раду. На майдан на Січі виходили довбуші і били в тарабани. На цей знак козаки виходили з своїх куренів і ставали у велике коло, лишаючи по середині вільне місце. Тоді приходила старшина, — гетьман, писар, обозний, судді, осаули, полковники і ставали по середині війська. Гетьман казав, для якої справи

скликав раду, і питався, яка думка товариства. Тоді промовляла наперед старшина, потім і козаки, і на кінець вс окликами давали знати, як треба порішити діло.

На раді відбувався теж вибір нового гетьмана. Старий гетьман, що через неміч або старечий вік не хотів гетьманувати, скликав раду і зрікався свого уряду: на килим, застелений посеред військового кола, складав свої відзнаки, булаву її бунчук. Тоді старшина й старі заслужені козаки, що мали повагу між товариством, подавали імена кандидатів на гетьманський уряд. Козаки криком давали знати, кого хочуть мати за гетьмана. Вибраний гетьманом з початку відмовлявся, говорив, що він недостойний того уряду, просив вибрати кого иншого. Але козаки витали його окликами, кидали в гору шапки і силували стати гетьманом. Тоді старшина давала йому гетьманські відзнаки і він починав старшувати над усім військом.

Нових козаків набирали на Січі весною. Хто мав охоту стати Запорожцем, споряджував човен, набирав всяких припасів і їхав Дніпром на Низ. Кошовий відбував перегляд тих добровольців. Хто показався нездатним до війська, того відсилали до дому, але його припаси лишалися на Січі. Придатних до воєнної служби записувано в роєстр цебто спис війська. Новобранця приділяли до котрогонебудь куріня. під власть отамана. Він звався новиком або чурою. Таких новиків на один курінь приходило тридцять і більше, старих же козаків було тільки десять. Чура три роки відбував пробу у війську і у всім слухав старшого козака. Він чистив зброю, вчився стріляти з рушниці і з лука, заправлявся до шаблі, пильнував козацькі коні, помагав у всякому ділі. Чурів козаки тримали дуже гостро, карали суворо за кожну провину, особливо підчас війни; колиб хто важився втікати з поля бою, карали його смертю. Але під доброю рукою старого Запорожця чура вчився витривалости, хоробрости і військових звичаїв та ставав потім добрим лицарем — козаком.

20. Боротьба з Татарам й Турками.

По смерти Дмитра Вишневецького Запорожці перенесли Січ на остров Томаківку. Але це місце не було для них вигідне і вони вереселилися спершу на Базавлук, потому на Мики-

тни Ріг. З Січи що року, а то й кілька разів на рік, ходили воювати Татар і Турків.

Козаки з усіх сторін сходилися до Січи і ставали в порядку: курінь при курені, сотня при сотні, полк біля полку. Окремо стояла кіннота, окремо піхотинці, окремо гармати. Ніч військо перебувало під голим небом, як було холодно, то при вогнищах. Вчасним ранком тарабани й труби давали знак, що похід починається. Попереду їхала козацька музика з усякими інструментами, з трубами, сурмами, бандурами. За музиками виступала кіннота. Їздці були на гарних конях, через плече мали перевіщені рушниці або луки й сагайдаки зі стрілами, при боках шаблі. Перед кожним відділом їхала старшина у зброї, — полковники з пірначами в руках. Потім ішла піхота з шаблями при боці, з рушницями спертими на плече. Ішли рівними рядами, відділ за відділом. Тільки старші їхали на конях. Кожен відділ мав свій прапор, — ріжнобарвні знаки маяли над військом. Серед вибраного полку їхав гетьман зі старшиною, — здалека видно було гетьманський бунчук. Нозаду в дві і три пари коней тягнено гармати — одні чорні, великі, з широкими гирлами, инші малі бронзові, що сяли в світлі сонця. Дальше на малих і більших возах везено запаси поживи й амуніцію, в мішках і деревляних та залізних скринях, Похід кінчив віддіп кінноти, що догладав порядку в таборі і пильнував, щоб на військо не прийшла ззаду яка пригода.

Перед військом на всі сторони в степ розсилано сторожі, щоб дізнатися, де знаходяться Татари. Козацькі стежі шукали зараз де є татарські коні, бо це була найцінніша здобич. Проти татарського війська виїздили наперед тільки найсміливіші Січовики на герць, цебто боротьбу одинцем. Потім пускалася з шаблями на ворога кіннота. Але як сили ворога були дуже великі, кіннота верталася до війська і тут роблено приготовлення до головного бою. Запорожці мали свій окремий спосіб боротьби. На прлказ гетьмана, вози з припасами, що були позаду, їхали вперед і уставлялися по боках на чолі війська. Таким способом робився якби мур з возів кругом війська; козаки звали се табором. Такий табор разом з військом посувався поволі проти Татар. Як вже були близько ворога, почали стріляти з гармат, а потім і з рушниць. Хоч Татаре мали й більшу силу, козаки зза возів могли безпечно боронитися і не допускали ворога до себе.

Потім знов випускали на Татар кінноту і так боролися аж до побіди.

Ще важче було вести боротьбу з Турками. Турки рідко йшли проти Запорожців у степи, а звичайно ховалися в своїх замках. Треба було робити облогу і йти приступом на мури.

У війні з Турками вславився гетьман Богдан Ружинський. Він був з княжого роду, але таксамо як Дмитро Вишневецький, пристав до козаків і був їх товаришем та гетьманом. В одному поході Турки вбили йому матір і взяли до неволі сестру. Від того часу гетьман ходив усе в чорному вбранні і без милосердя воював бісурман. В 1576 р. він виправивса на твердиню Асланголодок, котру Турки поставили на долішнім Дніпрі, побив ворога, але сам загинув при добуванню замку.

Другим героєм війни з Турками був козак Іван Підкова. Так звали його тому, що мав величезну силу, — ломив у руках залізні підкови. Він виправлявся з козаками проти Турків на Молдаву, але по дорозі зрадою зловили його Поляки і засудили на смерть, щоб відвернути від себе гнів султана. Підкові зрубано голову у Львові 1578 р.

Проти Турків Запорожці ходили не тільки сушею, але й водою, через Дніпро, в Чорне море. Такий похід був дуже небезпечний. Відважні Січовики, що бажали йти на море, просили дозволу гетьмана і вибирали собі старшого до проводу в поході. Зараз починали будувати чайки. Це були дерев'яні човни, довгі на 20 метрів, широкі на 4 метри. По середині стояв високий стовп, щогла, на котру вішали вітрило з полотна; вітер віяв у вітрила і так посував чайку. По верх обливали човни смолою, щоб вода не переходила через щілини між дошками. По боках давали ще вязанки очерету, щоб човен не потапав на морі підчас бурі, як його заливала вода. До кожної чайки брали чотири до шість малих гарматок і відповідний запас куль та пороху. З поживи брали сухарі, пшоно, сушену рибу і инше. До чайки сідало 50 до 70 козаків, що вміли добре стріляти і добре гребли веслами.

Під проводом свого отамана чайки виїздили з Січи і плили вниз Дніпром. При гирлі Дніпра Турки пробували їх здержати, але козаки серед темної ночі потай перекрадалися попри турецькі ґалери і випливали на повне море. Тоді мали вільну дорогу куди хотіли, — на Крим, чи на Малу Азію,

чи під сам Царгород, до султана в гості. Чайки плили дуже скоро й несподівано припливали під турецьке місто. Тоді Запорожці висідали скоро на беріг, на чайках лишали тільки невелику сторожу і йшли на Турків. Як місто не було підготовлене до оборони, напад ішов легко, козаки підпалювали більші будови і серед метушні збирали здобич. На укріплені замки йшли наступом і по драбинах вдиралися на мури. Здобич переносили на чайки. Найбільш радо брали зброю і турецькі гармати.

Нераз Запорожці ловили турецькі кораблі на морі. Турецька ґалєра була більша, як чайка, і козаки помічали її скоро. Щоб Турки їх не побачили, звивали вітрила, складали шоґли і плили здалека за ґалєрою. Як прийшла ніч несподівано окружали Турків, вдирались на поміст корабля і зводили тут боротьбу. Турків побили або взяли в полон, — ґалєра ставала їх здобиччу з усіма запасами, гарматами і зброєю.

Зі славою верталися Запорожці на Січ. Про хоробрі діла козаків, їх походи і побіди, українські бандуристи складали пісні і думи. Найгарніші думи це про Федора Безрідного, що загинув у степу від Татар, про недолю козаків на ґалєрах, про Марусю Богуславку, що визволила Запорожців з неволі, про Олексія Поповича і инших.

21. Боротьба з Польщею.

Поляки неприязно гляділи на зріст запорожського війська. Козацькі походи на Турків і Татар нераз стягали на Поляків біду від бісурман. Ще більше боліло польських панів це, що на Запоріжжа втікали їхні піддані й не було кому робити панщини. Отже польський король задумав взяти Запорожців під свою руку. Він оголосив, що кожен козак може нанятися до королівського війська і дістане за це плату, убрання і весь прожиток. На королівський зазив прийшло тільки 500 козаків. Їх записали в один спис або реєстр і почали звати реєстровими. Вони мали бути вірні королеви і без його дозволу не ходити на Турків і Татар. Потім число реєстрових збільшено на 6000 і поділено їх на шість полків. Ці козаки проживали в городах і тому називано їх теж городовими. Столиця їх був город Терехтемирів над Дніпром. Але більша часть козаків лишилася на Запоріжжу і вони воювали по давньому з Татарами й Турками і не хотіли слухати короля.

Запорожці з ненавистю ставилися до польської шляхти. Між ними було багато селян і вони хотіли пімститися на панах за свої кривди. Так почалися козацькі війни з Польщею. В 1502 р. проти шляхти почав боротьбу гетьман Криштоф Косинський. Але він не пішов проти Поляків, а воював з князем Констянтином Острожським. Він думав, що всі пани собі рівні й не уважав, що князь щиро працював для українського народу. Князь Констянтин його побив. Потім вже з польськими панами воював гетьман Григорий Лобода й козацький ватажок Северин Наливайко. Та польські війська побили їх коло Лубень на Полтавщині. Лобода загинув там, Наливайка Поляки вивезли до Варшави, там мучили й покарали смертю 1597 р.

Козаки побачили тоді, що їх сили ще за слабі, щоб звоювати Поляків. Проти Польщі треба було мати більше війська і ліпшу зброю. Інакше почав орґанізовувати Запорожців славний гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (1616—1622). Він був з роду шляхтич, з тої шляхти, що осталася вірна українському народові. Народився він у Галичині, вчився в острожській академії, потім перейшов на Запоріжжа і тут вибрали його гетьманом. Він був відважний вояк і добрий вожд. Не цінив він життя, сам шукав небезпеки, перший ішов у бій, уступав останній, в поході був обережний і сторожкий. Від козаків він вимагав послуху й карности, за всякі провини карав суворо. Він знав, що тільки у трудах і небезпеках можна виробити добре військо. Що року Сагайдачний водив козаків на Чорне море проти Турків і Татар. Козацька фльота добула місто Кафу на Кримі, де був головний торг християнськими бранцями і визволила кілька тисяч бідних невольників. Напали також козаки на міста Синопу і Трапезунт в Малій Азії і вивезли звідти велику здобич. Сагайдачний водив свої чайки навіть під сам Царгород і спалив передмістя султанської столиці; султан так налякався, що хотів утікати з Царгорода. Року 1621 Сагайдачний дав підмогу Полякам і побив турецькі війська під Хотином в Басарабії, В цій боротьбі він дістав рану від турецької кулі і невдовзі помер. Все своє майно він записав на українські школи.

Під Сагайдачним козаки підівчилися добре воєнного ремесла і здобули собі велику славу по всьому світі. Тоді знов почали війну з Поляками. В 1625 р. була війна коло Дніпра

(під Круковом проти Кременчука). В 1630 р. гетьман Тарас Трясило погромив Поляків під Переяславом, — ця війна звалася «Тарасова ніч», бо Запорожці захопили Поляків у ночі. В 1635 р. козак Сулима добув польську твердиню Кодак коло порогів. Але сили Запорожців і тепер були за надто слабі проти Поляків. В 1638 р. козаки зробили нове повстання під проводом Павлюка і Острянина, але їм не повелася війна. Поляки розбили козацькі війська і знищили багато українських городів і сел. Тоді польський король скасував зовсім уряд гетьмана, і козацькими полковниками зробив шляхтичів.

Гірко покутували козаки за свої сміливі замисли. Польське військо стояло по всіх селах і містах, арештувало тих, що були в повстанню, карало всіх, нищило козацькі маєтности. Польська шляхта запанувала над селянством і завела страшну панщину. За шляхтичами прийшли на Україну Жиди, взяли в свої руки торговлю, позаводили коршми всіми способами використовували бідний народ. Десять років жили козаки під польським ярмом.

IV. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ.

22. Повстання Богдана Хмельницького.

З польської неволі визволив Україну гетьман Богдан Хмельницький.

Він був з малого шляхетського роду. Його батько, Михайло був урядовцем у Чигирині і мав свій хутір у сусідним Суботові. Богдан вчився у Київі і в Ярославі в Галичині. Року 1620 Михайло Хмельницький ходив проти Турків і загинув у битві під Цецорою в Молдавщині Богдан попав тоді у турецьку неволю, але по двох роках визволився з неї. Тоді пішов до козацького війська і по кількох роках став сотником.

По невдачнім повстанню 1638 р. Хмельницького також стали переслідувати Поляки. Найбільше завзявся на нього Поляк Чаплинський. Він сподобав собі хутір Хмельницького в Суботів, забрав йому всю худобу, коні, збіжжа і инший добуток, а малого синка Хмельницького так побив, що хлопець умер.

Хмельницький жалувався на свого ворога в суді, але не дістав справедливости, бо судді були теж Поляки. Тоді він

рішився на остаточний спосіб: кинув свої діти, дім і все майно та пішов на Запоріжжа. Там по ріжних островах було тоді багато козаків, що повтікали зпід шляхецького панування і жили з ловів і рибальства. Багато було таких, що колись воювали з Татарами й Турками, багато досвідних вояків, що брали участь у війнах з Поляками. Хмельницький скликав їх на нараду, розказав про всі насильства Поляків і визвав до боротьби з Польщею. З радістю й одушевленням приняли Запорожці зазив Хмельницького. Здавна вони мали охоту йти на ворогів України, і тільки чекали на добру нагоду й доброго вожда. Козацька рада вибрала Богдана Хмельницького гетьманом і передала йому булаву давніх гетьманів.

Богдан Хмельницький зараз почав приготовлятися до війни з Поляками. До помочі взяв собі кримських Татар. Татаре були дотепер ворогами України, але гетьман думав, що Поляки ще гірші вороги українського народа і наперед їх треба побити, — на Татар прийде черга колись пізніше. Татаре присягалися, що служитимуть вірно Запорожцям і Українців не братимуть у полон.

З початком 1648 р. Богдан Хмельницький вирушив проти Поляків. На Жовтих Водах він стрінувся з польським військом, що було під проводом Степана Потоцького і по кількох днях облоги добув польський табор. Степан Потоцький був поранений і умер в козацькій неволі. Проти Хмельницького Поляки вислали також реєстрових козаків з їх полковниками — шляхтичами. Але реєстрові побили шляхту і прилучилися до повстанців.

Але Хмельницькому заступило дорогу головне польське військо під старими гетьманами Миколою Потоцьким і Калиновським. Під Корсунем прийшло до нової битви. Козаки окружили Поляків з усіх сторін і почали стріляти з гармат. Поляки не могли видержати і піддалися. Обидва гетьмани попали в неволю, разом з ними багато шляхотського війська. Козакам дісталася велика здобич, зброя, гармати.

Велика радість запанувала на Україні по тих двох побідах. Покінчилася давня неволя, прийшов кінець польському пануванню. Україна почала нове життя!

Повстання пішло по всіх городах і селах, мов вогонь. Селяне виганяли панів і Жидів, міщане вязнили польських урядовців і ксьондзів. Хто тільки був здатний до війни.

брав зброю і йшов до козацького війська. Повстали тоді великі селянські полки, що воювали з Поляками. Найбільшу ненависть привів на себе Ярема Вишневецький. Він був правнуком основателя Січи, Дмитра Вишневецького, але нічим не був подібний до свого прадіда. Він кинув свою віру і перейшов на латинство, та як ренеґат ненавидів своїх земляків. У війні з козаками він показував велику жорстокість, страшно карав селян, що пристали до повстання, сліпив і калічив нещасних людей, З ним воював селянський полковник Максим Кривоніс, побив гордого князя і вигнав з України.

Але війна з Поляками ще не скінчилася. Польські пани вибрали собі трьох нових полководців до боротьби з козаками. Всі три вони не дуже були здатні до війни; один розумівся на воєнному ділі, але був дуже старий, другий був учений, але ніколи не воював, третій був занадто молодий. Хмельницький назвав їх коротко: перина, латина, дитина. Поляки вибралися на війну як на весілля, їхали зі служобою, везли вози повні усякого добра, відгрожувалися, що козаків розженуть самими нагайками. Та Хмельницький заступив їм дорогу під Пилявцями на Волині і ударив на польський табор. Тоді на Поляків прийшов такий страх, що і старшина і військо почали втікати мов божевільні. Ніхто не хотів слухати наказів, кожен дбав тільки про те, щоб знайтися як найдальше від грізних Запорожців. Всі три польські полководці побігли перші. На місці лишився великий табор, повний усякого багацтва і розкоші. Гармати, шатра, вози, дорогі килими, убрання, шаблі оправлені золотом, мушкети, сідла, всякі присмаки печені й варені, меди, вина, — все те забрали козаки. «Добре, добре пани вибрались на весілля і бенкет на славу завдали тільки кошту багато положили. сто тисяч скарбу промарнували», — так співали козаки. Запорожське військо добуло нову славу, Поляки вкрилися вічним соромом.

Зпід Пилявець гетьман пішов до Галичини. З радістю витали Запорожців мешканці Галицької землі. Вже триста літ минуло, як Галичина перейшла до Польщі, ніхто й не тямив панування своїх князів, ніхто не мав надії, що Поляки колись вступляться з української землі. Але тут несподівано війшли українські війська! Всі кинулися до повстання, навіть і та шляхта, що лишилася вірною українському народові.

З усіх міст і сіл виганяли Поляків, всюди заводили свою управу. Богдан Хмельницький залержався під Львовом, але не хотів нищити давньої столиці українських князів і приняв окуп від львівських міщан. Потім пішов у Холмщину, в цю нещасну землю, що найбільше терпіла від Поляків. Став знов під Замостєм, але думав іти ще дальше аж на Варшаву. Запорожці співали тоді в пісні: «Гей, ви хлопці, добрі молодці не журіться, посідлайте коні воронії, садовіться. Та поїдемо в чистеє поле, на Варшаву, наберемо червоної китайки та на славу!»

Але польський король прислав тоді послів до гетьмана і упросив його, щоб він не руйнував до останка польської держави. Богдан Хмельницький змилосердився над Поляками і зі своїм військом вернувся назад на Україну.

23. Українська держава.

На другий рік, 1649, Поляки знов стали збирати військо проти Українців і Богдан Хмельницький мусів знову воювати з ними. Заки польські війська приготовилися до походу, Запорожці були вже в Галичині. Ярема Вишневецький, що став тоді польським вождом, замкнувся в Збаражі і козаки почали його там облягати. На поміч Вишневецькому прийшов сам король. Але Хмельницький так зручно розставив свої війська, що король мало не дістався до неволі і знов мусів просити в гетьмана милосердя. Тоді під Зборовом заключено мир між Польщею й Україною. Король признав Хмельницького гетьманом України, і віддав йому в панування Київщину, Браславщину і Чернигівщину, — цебто більшу часть українських земель. Границею від Польщі була ріка Случ, доплив Припяті. «Знай же, Ляше, по Случ наше!» говорили Запорожці.

Від того часу Україна стала окремою державою.

Гетьманською стлицею був тоді Чигирин. Цей город лежить у самій середині української землі, — рівно віддалений від Сяну на заході і від Дону на сході, від Чорного моря на півдні і білоруської границі на півночі. Богдан Хмельницький вибрав собі це місце на столицю, бо тут недалеко був його родинний Суботів. Тут кругом мешкали самі козаки, близько був Дніпро і степи. На високій скелястій горі стояв замок, унизу лежало місто і тут був гетьманський двір. Дім був

звичайний козацький, бо гетьман вигоди не любив. Тільки гармата, що стояла перед двором, давала пізнати, що тут є кватиря володаря України. Коло двора все було людно і гамірно, бо тут збиралася вся управа України. При гетьмані була ґенеральна старшина — писар, обозний, судії, осаули, було багато полковників і сотників з ріжних сторін, були ріжні урядовці і канцеляристи. В сусідних домах були канцелярії, каси, військові склади. Кругом мешкали козаки чигиринського полку, що були сторожею гетьмана. На передмістях сиділи міщане, ремісники й купці, і Українці і чужинці з ріжних сторін. В Чигирині було людно й гамірно, бо туди безнастанно приїздили люде з цілої України, а нераз і чужі посли з Польщі, Москви, Криму, Туреччини, Угорщини, Швеції. Чигирин був тоді найславнішим городом на всю Україну.

Богдан Хмельницький поділив цілу Україну на полки. Полків було сімнадцять; 1. чигиринський, 2. черкавський, 3. корсунський, 4. канівський, 5. білоцерківський, 6. паволоцький, 7. уманський, 8. кальницький, або винницький 9. браславський, 10. київський, 11. чернигівський, 12. ніжинський. 13. прилуцький, 14. переяславський, 15. кропивенський, 16. миргородський, 17. полтавський. Старшим полку був полковник, при ньому була полкова старшина: полковий писар, обозний, осаул, суддя, хорунжий. Полк ділився на сотні. На чолі сотні стояв сотник, при ньому був сотенний писар, осаул і хорунжий. В містечках і селах були отамани.

Українські уряди завели всюди лад і порядок. Заборонено нищити без потреби панські двори і будинки, рубати ліси, нищити худобу. Всякі засоби поживи з шляхетських маєтностей треба було відвозити до козацького табору. Гармати. що були по замках і дворах, рушниці, шаблі і всяку зброю забирано також до війська. Гетьман дозволив кожному записуватися до війська. Але хто раз вступив до війська, мав слухати військових прав і робити це, що йому наказано. Неслухняних і своєвільних карали тяжкими карами. За менші провини для сорому приковували до гармати, за всякі злочини військові судді засуджували на смерть. Ці розумні розпорядження гетьмана прийшли всім до вподоби, кожен охоче виконував, що йому наказано. В короткому часі у всій Україні настав спокій. Селяне господарили спокійно на своїх

полях, міщане вели ремесла і торговлю, козаки й новобранці вправлялися у військовому ділі. Всі славили Богдана і звали його Батьком народу. З усіх сторін лунала пісня: »Ой, немає лучче та немає краще, як у нас на Україні!...«

Гетьман бачив, скільки добра для України принесло народне повстання і хотів новий лад утвердити й укріпити. Він задумав зробити своїм наслідником на гетьманстві свого старшого сина Тимоша. Тиміш був тоді дорослим молодиком і разом з батьком ходив у воєнні походи. Богдан пильно дбав про це, шоб син пізнав добре військові справи й усю управу української держави. На жінку Тимошеві він висватав доньку молдавського князя. Але в Молдавщині почалася тоді війна; Тиміш пішов туди з військом, але підчас облоги одного города поляг від ворожої кулі. Важко сумував гетьман по смерти улюбленого сина, на котрого покладав великі надії. Тіло Тимоша перевезено до Суботова і там поховано з військовими почестями.

24. Союз з Москвою.

Польща ніяк не хотіла помиритися з Україною. Поляки не думали додержати зборівського мира. Жаль їм було гарної України, всяких маєтків і достатків, безжурного панування. В 1651 р. польські війська прийшли на українську границю і напали на браславський полк. В боротьбі з ними поляг хоробрий браславський полковник Іван Нечай. Богдан Хмельницький зібрав тоді свої війська і пішов на Волинь. Під Берестечком почалася битва. Козаки булиб побідили, але татарський хан, що прийшов на поміч, в останній хвилі зрадив Українців: він схопив гетьмана і вивіз його з собою далеко в степи. Українські війська лишилися без вожда, Прийшов переполох і замішання, — у відвороті багато козаків загинуло у болотах і багнах. Поляки присилували тоді Богдана Хмельницького до нового мира у Білій Церкві, — козакам лишилася тоді тільки одна Київщина. Чернигівщину і Браславщину забрали Поляки. В 1652 р. козаки помстилися за берестецьку невдачу у битві під Батогом. Богдан Хмельницький з трьох сторін ударив на польський табор і розгромив ворогів у страшний спосіб. На полі бою полягло більш як 20.000 Поляків, загинув також і сам польський гетьман Калиновський, що перший почав ту війну. Козацькі

війська заняли знов Браславщину і Чернигівщину. — Україна добула знов давну границю.

Ця безнастанна боротьба з Поляками дуже змучила українське населення. Поляки у своїх походах без милосердя нищили міста й села. Коло границі лишилися самі руїни. До дальшої війни народ не мав уже сили. Богдан Хмельницький роздумував, що дальше робити. Україна не мала доброго союзника. Татарський хан дбав тільки про здобич і за гроші готовий був зрадити Українців і стати по стороні Польщі. Тому гетьман шукав помочі для себе де інде і звернув свою увагу на Московщину.

Московщина здавалася козакам добрим союзником. Москвини були православної віри, таксамо як Українці. Обряди у них були дещо інші, як у нас. — але все таки віра була та сама. Москвини не любили Поляків і нераз з ними воювали, — можна було думати, що й тепер охоче підуть на Польщу. Цар мав добре військо, — це такж було важне для України. Але Українці знали, що Москва може стати для них небезпечна. Вони знали, що Москвини народ самолюбний, дбають тільки за себе; що вони нетерпимі, переслідують тих, що іншої думки, як вони. Знали також, що цар є самодержець, що робить все, як сам хоче, не слухає голосу народа. Розуміли Українці, що й з Москви на них може прийти біда. Але все таки Москву вважали меншим ворогом для себе, як Польщу і пробували взяти собі Москвинів за союзників.

Року 1654 до Переяслава приїхали московські бояре, щоб умовитись про союз. Вони обіцювали, що цар полишить Україні її окремішність, не мішатиметься до української управи, не братиме ніяких податків, шануватиме українські звичаї. Як буде війна з Польщею або з Татарами, московські війська прийдуть козакам на поміч. За це вони жадали одного: щоб Українці присягли вірність цареві. Богдан Хмельницький скликав раду, сказав козакам, в якому важкому становищі Україна і питався їх, під яким володарем хотіліб жити. Турецький цар музулманської віри і він дуже утискає християн. Кримський хан також невірний і нераз зрадив Українців. Поляки все переслідували православну віру і утискали український народ. Лишився тільки московський цар, з яким можна зробити союз.

Важко призадумалися Запорожці, та не було іншої ради, — треба було попробувати союза з Москвою. Але гетьман боявся зради від Москвинів і зажадав, щоб цар присяг на хрест, що додержить своїх обітниць. »Ні«, відказали бояре, »цар ніколи не присягає своїм підданим». «Чогож це так», питались козаки, «адже інші володарі складають присягу свому народові». «Наш цар є самодержець і свому народові не присягає!» Побачив тоді гетьман і старшина, що Москвини приготовляють щось лихе для України. Але не було вже вороття. Прийшли вісти, що на Україну йдуть вороги, — з одної сторони Поляки, з другої Татари. Тоді Богдан Хмельницький згодився присягнути на союз з Москвою.

Український народ нерадо приняв вість про згоду з Москвинами. Всі боялися, що цар з своїм військом схоче завоювати Україну і заведе ще гіршу неволю, як була за польських часів. Багато полковників не хотіло зовсім присягати цареві, козаки лихими очима дивилися на Москвинів, що їздили по Україні відбирати присягу від народа.

Тарас Шевченко в поемі «Великий льох» оповів нам таку народну леґенду (переказ) з тих часів. На гетьманськім дворі в Чигирині жила дівчина Прися. Малою дитиною вона бавилася з молодшим сином Богдана, Юрасем, всі її любили, навіть гетьман нераз брав її на руки, пестив та цілував. Як вона вже стала великою дівчиною, побачила раз, що гетьман зі старшиною кудись виїзджає. Вона швидко побігла за водою і з повними коновками перейшла шлях перед ними: тоді вірили, що це ворожить щастя. Але гетьман їхав тоді до Переяслава, годитися з Москвинами! От і потім Прися зараз заслабла й умерла і душа її довго терпіла муки, — за те, що вона поворожила щастя гетьманові в такому ділі, що привело на Україну велику недолю. Так дуже наш народ осуджував союз з Москвинами!

Але Богдан Хмельницький не міг зробити інакше. З Переяслава поїхали українські посли до Москви і там уложили договір між Україною і Московщиною. Цей договір називається «Переяславський трактат». Цар урочисто обіцяв, що в нічім не змінить українських прав і звичаїв і боронитиме Україну від її ворогів. Від року 1654 аж до року 1917 Україна була в злуці з Московщиною.

25. Богдан Хмельницький готується до війни з Московщиною.

Зараз по переяславській умові прийшли на Україну московські війська. Ніби вони прийшли проти Поляків, але до бою не спішилися, а вперед стали шукати кватир на Україні. Важкі були московські кватири. Ніяке обійстя, ніяка хата, ніяке поле ні город не могли встояти перед московськими салдатами. Всюди був розбій, грабіж і крадіж. Не помагало й це, що міщане або селяне давали Москвинам самі, що було треба, — московським салдатам все було мало, вони нищили й руйнували все й усюди.

Найбільше терпіла стара столиця України, Київ. Москвини війшли туди непрошені і розгостилися тут, як у себе дома. Не минуло й кілька днів по їх приході, а вже почали ставити кріпость і то на церковній землі, що належала до собора св. Софії. Київський митрополит всіми силами противився тому, гетьман також не дозволяв на будову, але московський воєвода не слухав — по середині Київа стала московська фортеця. Москвини всіма способами намагалися закріпити своє панування на Україні. Найбільше заходилися, щоб утвердитися в Київі, в головнім городі України; вони знали, що за ким буде столиця, за тим піде і весь край.

З московськими військами ходив гетьман ще раз у похід проти Польщі і 1655 р. вдруге прийшов під Львів. Але тоді він переконався найліпше, що Москвини прийшли на Україну не тому. щоб помагати козакам, а щоб самим запанувати над українською землею. Всі городи, які облягали козаки, навіть Львів, вони хотіли взяти на царське імя і лишити тут свої залоги.

Цар не думав додержати своїх обітниць Україні. Москвини скоро почали годитися з Поляками і були готові віддати Польщі половину українських земель. Польські війська знову війшли в Україну і почали нищити край. Народ боронився завзято. Вславився тоді город Буша на Поділлї. Там боронилося кілька сотень селян і козаків. Поляки були у великій силі і здобули город. Хоробрі Українці все таки не хотіли здатися у ворожі руки і воліли загинути смертю. Жінка сотника Зависного зійшла тоді у підземелля замку і підпалила бочку з порохом: стався страшний вибух і оборонці Буші всі полягли на місці.

Хмельницький хотів здержати Московщину від згоди з Польщею і вислав своїх послів на переговори. Але Москвини

не допустили козаків до ради. Посли вернулися зажурені і упали гетьманові до ніг з плачем: «Пропали ми, батьку, Москвини запродали нас Ляхам!» Гетьман скипів гнівом: «Діти, не журіться, — не будемо більше під московською рукою, кинемо Москвинів, знайдемо собі ліпших союзників!» Гетьман зараз вислав послів до Швеції, до Туреччини, до Угорщини, до Молдави. Він думав злучитися з усіми тими державами в один союз і вдарити відразу на обох ворогів України, Москву і Польщу. Українські війська дістали наказ приготовлятися до війни і йти на московські границі.

Але тут прийшла на Богдана Хмельницького смертна слабість. Зажурився старий гетьман що буде з Україною і скликав старшину на раду. Зійшлися судді, осаули, полковники, сотники, всі вірні товариші і дорадники гетьмана. «Я старий і хворий, не довго вже зможу вам гетьманувати, — виберіть собі нового гетьмана на моє місце». Заплакали з жалю козаки і сказали: «Не знаємо ми, кого нам гетьманом вибирати, хочемо твоєї ради послухати». Відповів їм гетьман: «Є між вами писар Іван Виговський, він десять років при мені пробував, всі звичаї козацькі пізнав, є між вами багато добрих полковників, — виберіть з поміж них гетьмана України«. Але козаки поклонилися Богданові і сказали: «Не хочемо ми нікого з полковників, — ми бажаємо на гетьмана сина твого, Юрася Хмельниченка, козака молодого». Старий гетьман покивав головою: «Панове молодці, мойому Юрасеві щойно сімнадцять літ, він зростом малий, розумом не дійшлий, козацьких звичаїв не знає...» «Ми будемо старих людей біля нього сажати, будуть його добрими ділами навчати. Буде він між нами гетьманувати, будемо його поважати, тебе, батька нашого споминати!» Заплакав тоді старий гетьман, старою головою поклонився громаді і віддав булаву й бунчук молодому Юрасеві.

Богдан Хмельницький умер 8 серпня 1657 р. З плачем і риданням проводили його Запорозці і весь народ з Чигирина до Суботова Над гробом його говорив промову військовий канцелярист Самійло Зорка: «Промов до нас ще раз що ласкавого й доброго, великий наш гетьмане! Промов до нас братів своїх, і навчи нас, як маємо без тебе жити і поступати з окружаючими нас неприятелями й ворогами нашими! Дай нам пересторогу, щоб не звоювали нас вороги наші!»

Тіло славного гетьмана поховано в підземеллях церкви в Суботові. Але домовина не лишилася у посвяченій землі.

Жорстокий польський гетьман Чарнецький в кілька літ пізніше здобув Суботів і викинув кости гетьмана з могили. Та хоч домовина Богдана Хмельницького не лишилася, слава його перетривала століття. Він був оснувателем нової української держави і найбільшим гетьманом України.

26. Іван Виговський. Перша війна з Московщиною.

Юрась Хмельниченко гетьманував недовго. Зараз по смерти батька він побачив, що не зуміє правити великою українською державою і зложив булаву. Тоді старшина й козаки вибрали гетьманом Івана Виговського. Він був з роду шляхтич і колись служив у польському уряді. В битві на Жовтих Водах він дістався до татарської неволі, але Хмельницький викупив його і зробив генеральним писарем. Виговський був чоловік досвідний та освіченний і добре вів свій уряд. Богдан у всіх справах радився з ним і писар був йому найвірнішим товаришом. Тому старий гетьман умираючи, поручав козакам Виговського на гетьмана. Як козаки віддали йому булаву, Виговський сказав: «Ця булава буде добрим нагородою, лихим карою. В Запорожському війську має бути лад і послух.» Тих слів він тримався все. Виступав суворо проти своєвільних, неслухняних і всіх, що хотіли засести безладдя у державі. Розумних і заслужених цінив і шанував і все слухав їх поради у військових і державних ділах.

Москва була дуже невдоволена з цього, що гетьманом став Виговський. Цар боявся його розуму і досвіду. Москвини воліли б, якби гетьманом бувЮрась, бо тоді надіялися скорше запанувати на Україні. Тепер вони всіми способами шкодили Виговськону. Московські воєводи, що жили на Україні, розсилали на всі сторони своїх людей і підмовляли народ проти гетьмана. Вони говорили, що гетьман не Українець, а Поляк, що він цурається православної віри, що водиться з панами і назад хоче завести панщину. Упевняли народ, що гетьман і старшина живуть у розкоші, збирають великі гроші, вживають усього, прості-ж козаки працюють і бідують. Казали, що народові сталоб гарніше, якби скасували козацькі порядки й Україну прилучили просто до Московщини. Обіцювали великі достатки й уряди всім тим, що виступають проти старшини й гетьмана, та поможуть Москвинові запанувати на Україні. Розумнійші люде бачили московську хитрість і зло-

бу і гнали геть від себе тих, московських прислужників. Але серед темного народа знайшлося багато таких, що пішли на московські обіцянки і стали бунтуватися проти гетьмана. Полтавський полковник Мартин Пушкар і запорожський кошовий Барабаш підняли зброю проти гетьмана. Але Іван Виговський при допомозі вірних полків розбив тих своєвільних козаків.

Виговський бачив добре зрадливі наміри Москви і від початку свого гетьманування думав виконати діло, якого не зміг зробити Богдан Хмельницький, — визволити Україну зпід московського панування. Але козацькі сили були занадто слабі, щоб побороти Москву. Гетьман шукав всюди союзників, але тільки Польща згодилася помогти йому. Виговський знав добре Поляків і не дуже вірив в їх обітниці, — але що не було іншого способу, пристав на союз з Польщею. В Гадячі 1658 р. заключено умову між Польщею й Україною. Поляки згодилися, що Україна буде окремою державою так. як була Литва при Польщі, що матиме власть короля. Обіцяли, що не буде Українцям тих кривд. які вони терпіли давніше і що польське військо піде проти Москви.

Тоді 1959 р. Виговський видав заклик до народа проти Москвинів. Пригадав, як це царські воєводи обіцювали шанувати українські права, а відразу стали їх ламати, як московські війська нищили народ, як царські прислужники підюджували козаків проти гетьмана, як Москва робила все, що тільки могло пошкодити Україні. Запорожське військо і український народ радісно приняв слова гетьмана. Зібралися разом всі українські полки і рушили на Москвинів. Під Конотопом в Чернигівщині Виговський в боротьбі розгромив московські війська. Московські воєводи з великим військом попали в полон, табор і гармати стали здобиччу Українців. Перший раз Українці зміряли свої сили з Москвою і їх змагання покінчилися світлою побідою.

На жаль, гетьман Виговський невдовзі уступив з гетьманства. Поляки не хотіли додержати гадяцького договору. Польські війська, що прийшли козакам на поміч, нищили край і людей, як за давніх часів. Народ почав ремствувати. Виговський не міг того стерпіти і зложив булаву по двох роках гетьманування (1657—1659). Він покінчив життя кілька років пізніше, убитий Поляками. Між селянством в Київщині поча-

лося тоді повстання проти Поляків. Поляки думали, що це Виговський підбурює народ і приказали його арештувати. Польський военний суд не міг доказати йому ніякої провини, але все таки засудив його на смерть. Не дозволено йому навіть сповідатися перед священиком, — польські вояки витягнули його з хати і розстріляли р. 1664. Так загинув старий товариш і дорадник Богдана, гетьман-патріот, що хотів добра і самостійности для України!

27. Петро Дорошенко.

По Виговськім гетьманом вибрано знов Юрія Хмельницького (1659—1663). Козаки думали, що син Богдана гетьманувати-ме так розумно, як батько, і настануть добрі часи на Україні. «Нехай буде тая слава, що Хмельницький знов гетьманом», казав народ. Але Хмельниченко не мав відваги стати проти Москви і почав годитися. Москвини зараз взялися на хитрощі. Московські воєводи запросили його з табору до себе на другий бік Дніпра до Переяслава. Недосвідний Хмельниченко повірив московській обітниці, що йому нічого не буде, і поїхав. Але Москвини вже не хотіли пустити його назад. Царські воєводи присилували його підписати нову умову, дуже некорисну для України. Московські війська мали заняти шість найбільших городів України. Гетьманові заборонено розпоряджатися військом по своїй волі, — він мав слухати наказів, які йому пришле цар. Такого лиха дожила Україна! Юрій Хмельницький по пятьох роках нещасного гетьманування зложив булаву. Потім ще раз він пробував стати гетьманом при помочі Турків, але його наміри покінчилися гірко, — Турки його вбили.

В 1663 р. Україна поділилася на дві части: по лівому боці Дніпра вибрано одного гетьмана, по правому другого. З того часу Україна ділилася на Лівобічну і Правобічну, або Лівобережжа і Правобережжа. Лівобережна Україна називалася також Гетьманщиною, бо тут найдовше були гетьмани. Між обома частинами велася часто війна, що нищила цілу Україну, — тому ці часи народ назвав Руїною.

На правобережній Україні з початку був гетьманом Павло Тетеря (1663—1665), але він нічим добрим не прислужився Україні, бо у всім слухв Поляків. Він перший воював з Лівобережною Україною. Тоді козаки віддали гетьманську булаву

Петру Дорошенкові (1665—1676). Він був з прадіда козак. Його дід був гетьманом по Сагайдачному, батько був полковником за Хмельницького. Дорошенко був дуже добрим полководцем,—де він стояв на чолі війська, там побіда була певна. Був він і добрим політиком, знав, з ким і як ввійти в союз і в який спосіб придбати Україні підмогу. Але найбільше любили його Запорожці і весь народ за це, що він був чоловік незвичайно чесний, не мав на оці ніякої користи, а був готовий все майно своє, кров і життя зложити за Україну.

Дорошенко бачив, що Україна має двох найголовніших ворогів, Польщу і Москву. Москвини все нищили Україну і хотіли запанувати над нею, Поляки таксамо уважали Українців своїми підданими й бажали їх покорити. Дорошенко шукав Україні іншого союзника і піддався під опіку турецького султана. Туреччина була тоді великою державою. До неї належали також ріжні християнські народи, Угри, Волохи, Серби, Греки. Турки мали багато війська і їх поміч могла дати Україні великі користи.

На зазив Дорошенка султан вислав велике військо проти Польщі і разом з гетьманом обляг Львів. Поляки були приневолені забрати військо з українських земель. Правобережна Україна стала самостійною державою в злуці з Туреччиною.

Та недовго удержалася приязнь з музулманами. Турки були диким народом, ворожо ставилися до всіх християн, не вміли пошанувати християнських звичаїв. По городах і селах вони ставили свої святині, навіть в Камянці Подільському одну церкву перемінили на мечет. Українців дуже боліли ці зневаги і простий народ став нарікати на гетьмана за його союз з Турками.

Найбільшим ворогом Турків і Татар був запорожський кошовий Іван Сірко. Оповідали про нього, що він родився на світ з зубами, — з сього пророчили, що він все своє життя гризтиме ворогів України. І справді весь свій вік Сірко воював безнастанно з бісурменами. Він побідив Турків і Татар у 55 більших боях, в малих же сутичках був майже щодня. З початку ворогував з Дорошенком за його союз з Турками, але як переконався, шо гетьман хоче тільки добра Україні, став його вірним другом. Завдяки походам Сірка, кримські Татари дуже ослабли і мусіли уступитися з українських

степів. Українські поселенці йшли чимраз дальше на південь і все більше наближалися до Криму. Так Сірко приготовив Українцям дорогу на кримський півострів. Цей запорожський лицар помер 1690 р. на Чортомлицькій Січи. Його могила переховалася до наших днів, Але народ каже, що там похоронена одна тільки Сіркова рука: сам же він ходить дальше по світу і воює ворогів України.

Дорошенко утвердився на Правобережжі і змагав до цього, щоб під своєю булавою зєднати всю Україну. Але не дала йому доконати цього Москва. Московський цар боявся, що як Дорошенко стане гетьманом всієї України, московському пануванню прийде кінець. Цар вислав великі війська і вони облягли Чигирин, гетьманську столицю. Але гетьман сильно укріпив давній замок Богдана Хмельницького і боронився з своїм вибраним полком. Кілька разів підходили Москвини до наступу, але хоробрі Дорошенкові козаки відбивали їх і відганяли далеко. Довгий час тривала облога, — нарешті гетьманові не стало поживи й пороху і він мусів піддатися. Свої гетьманські відзнаки, булаву й бунчук, він відіслав лівобережному гетьманові, сам же поїхав до московського табору. Москвини відвезли його в Московщину й звідти він вже не вернувся.

Дорошенко умер у далекій чужині, в Ярополці коло Вятки 1698 р. Його могила є там до нинішнього дня. Дорошенка називали «останнім козаком», бо він був останній з тих старих Запорожців, що виросли у твердій воєнній школі і все життя воювали мечем з ворогами України. По ньому не було вже на Правобережній Україні ніякого славного гетьмана.

28. Іван Брюховецький. Друга війна з Московщиною.

В Лівобережній Україні був тоді гетьманом Іван Брюховецький (1663—1669). За молодих літ він був слугою на дворі Богдана Хмельницького, потім поїхав на Запоріжжа, козакував там і на Січі став кошовим. Він був чоловік дотепний і вимовний, знав гарно промовляти і добре писати і вподобався козакам. Але найбільшу славу добув собі через те, що нарікав на панів і на козацьку старшину і казав, що панування належить простому народові. Як прийшлося вибрати гетьмана, вся чернь козацька голосувала за ним. Всі думали, що він заведе найліпший лад на Україні.

Та показалося інакше. Брюховецький взяв собі до товариства своїх приятелів у Січі, поробив їх полковниками й ґенеральною старшиною, хоч вони були й неписьменні і разом з ними уживав панування. На простих козаків і селян положив великі податки, утискав їх і гнобив, за малі провини карав вязницею або й смертю. Побачили тоді козаки, що не все можна давати віру тому, хто хвалить себе і називає приятелем народа, бо він може стати також народнім гнобителем.

Москвини помогли Брюховецькому стати гетьманом, бо сподівалися, що він буде вірний цареві і поможе їм руйнувати Україну. Справді так і було. Брюховецький зараз згодився давати московським залогам на Україні хліб й усякі харчі. Він відступив цареві більшу часть грошей, що до того часу належали військовому скарбові. Він навіть просив царя, щоб на Україну прислано митрополита Москвина! Щоб приподобатися ще більше Москвинам, він поїхав до Москви «побачити ясні очі государя» цебто поклонитися цареві. Це було велике пониження гетьманської власти, — до того часу ніодин гетьман не їздив до Москви. Там він знов робив Москвинам усякі вигоди і навіть згодився взяти Москвинку за жінку.

Так гетьманував Брюховецький шість років. Але народ, заведений у своїх надіях, почав ремствувати і став підіймати бунти проти гетьмана і його союзників Москвинів. Найбільше зворушило всіх те, що Москва 1667 р. зробила умову з Польщею в Андрусові (на Білій Руси), що відступає Полякам Правобережну Україну з Київом. І так по довгих боротьбах і повстаннях Українці мали знов іти у польське ярмо.

Тоді і гетьман схаменувся. Він побачив, до якої руїни Москва веде Україну. Почав він радитися з старшиною і разом постановили підняти повстання проти Москвинів, вигнати їх з України і почати нове, гарніше правління. Народ охоче пристав до думок Брюховецького, Року 1668 по всіх городах почали бити московських воєвод, виганяли салдатів і нищити всякий слід московського панування. Тоді на Правобережжу був ще Дорошенко, він прийшов помагати Брюховецькому проти Москвинів. Але як обидва гетьмани зустрілися, кілька козаків, що ворогували на Брюховецького, кинулися на нього і убили його на місці. Так умер гетьман,

що правив лихо, але через те, що воював з Московщиною, здобув собі ліпше імя.

По Брюховецькім на Лівобережжу вибрано гетьманом Дамяна Многогрішного (1668—1672). Він жадав від царя, щоб московські війська вийшли з України. Але Москва знов змоглася на силах і Москвини лишилися в українських городах. Цар обіцяв, що ні в чому не мішатиметься в українські діла. Гетьман заходився пильно, щоб упорядкувати Україну по недавній війні. Він установив компанійський полк, — це була публична сторожа, що мала пильнувати спокою і ловити тих, що робили безлад в державі. Тоді також заведено на Україні першу почту. В означені дні відходили з головних городів післанці і перевозили листи в ріжні місця; по дорозі стояли приготовлені коні і через те почтар в скорому часі переїздив далекі дороги. Але гетьман нещасливо покінчив життя. Вороги Многогрішного обжалували його перед царем і цар приказав арештувати його і заслав на Сибір. Там гетьман умер по кількох роках.

Його наслідником був Іван Самійлович (1672—1687). Також і цього гетьмана цар увязнив і заслав у сибірське заслання. Року 1687 прийшла дуже некорисна зміна в управі української церкви: київську митрополію піддано під власть московського патріярха. З того часу почали у нас відправляти богослуження на московський лад і на церковні уряди приходити Москвини.

29. Іван Мазепа. Третя війна з Московщиною.

Новий гетьман, Іван Мазепа (1687—1709), був з української шляхти. За молодих літ він проживав на дворі польського короля, багато їздив по чужих краях, і здобув собі широку освіту. Потім прийшов до козаків і сповняв в Запорожському війську ріжні уряди і на кінець дійшов до гетьманства. Іван Мазепа був чоловік розумний і досвідний і бачив добре, що Москва хоче знищити український народ і завести нові порядки на Україні. Усім серцем він любив Україну і хотів її врятувати від сумної долі. Але він знав велику силу ворога і розумів, що не відразу можна поконати Москву, що треба вести боротьбу поволі й обережно.

Мазепа старався наперед просвітити український народ й освідомити його. Дуже ревно він опікувався школами. Для

київської академії казав будувати новий будинок, на три поверхи, великий і величавий. Також в інших городах заснував школи. В ріжних містах будував гарні камінні церкви і давав їм великі дари, щоб українські городи дорівняли красою чужоземним. Дуже пишно й гарно був уладжений гетьманський дворець в Батурині. Мазепа бажав, щоб вся Україна стала культурна ї просвічена і щоб своєю культурою перевищила Москву.

В Московщині панував тоді цар Петро, володар лютий і немилосердний. Він заздро дивився на багату Україну і думав зруйнувати її до краю. Петро воював у ріжних сторонах і всюди ставив твердині й укріплення. До таких будов він брав з України козацькі полки. Козаки, що до того часу були вольні лицарі, працювали тепер як каторжники, цілими днями в поті чола, в голоді, під доглядом московських наганячів. Найбільше докучили козакам роботи при будові нової царської столиці, Петербурга. Цар Петро ставив цей город у багнистому краю, серед болот і озер. Треба було копати там рови й канали. Козаки мерзли у студеній воді, хорували тяжко й умирали сотнями. Кількадесять тисяч Українців загинуло при тих роботах. Народ казав, що Петербург побудований на козачих кістках.

Козацькі полки рідко коли перебували на Україні, — все мучилися далеко, по чужих краях. На Україну-ж цар Петро посилав московські полки. Не тільки по городах, але й по всіх селах і хуторах кватирували московські салдати. Страшно нищили вони українських селян. Забирали худобу, коні, хліб, сіно, крали все, що було під рукою, розбивали людей, знущалися над бідним народом гірше бісурман. Хто хотівби оборонити своє добро і виступав проти Москвинів, того вязнили як бунтівника, судили й вивозили в Московщиву, на тяжке, безповоротне заслання. Нераз вертався бідний козак знеможений і хворий з далекої чужини, бажав відпочити у рідній хатині, поспішав до свойого села, — а тут не було вже ні хати, ні рідні, ні майна. Хату зруйнували салдати, майно розікрали, людей забрали в неволю,

Українці горіли гнівом і ненавистю до Москви і чекали нагоди помститися за кривду рідного народу.

Одного разу скликав гетьман своїх близьких людей і почав їм розповідати, чого від нього жадають московські міністри.

Вони кажуть, що найбільшим ворогом царя і гетьмана є козацька старшина, бо вона має розум і знання і не дозволяє цареві нищити України. Якби гетьман викорінив всю старшину, то цар нагородить його великою нагородою і всі Москвини славитимуть його як найвірнійшого царського слугу. «Оттаке», сказав Мазепа, «говорять мені Москвини разураз, Не допусти, Боже, щоб сталося по їх думці!» Козаки почувши це, стали ремствувати: «Служили ми цареві без усякої противности, своїм коштом. Водять нас у далекі походи, на тяжкі роботи. Козаки гинуть там, терплять важку зневагу й образу від московських начальників. І за все те така нам дяка!» Гетьман відповів на це: «Я знаю, які їх пляни. Вони хочуть зробити мене князем, всю старшину бажають викорінити, городи наші забрати собі і посадити тут своїх воєвод. А як наші спротивляться їм, то всіх виженуть за Волгу, а Україну обсадять своїми московськими людьми.» Тоді вся старшина стала просити Івана Мазепу, щоб визволив Україну з московської неволі: «Що дня,» казали вони, «молимо Бога за душу Богдана Хмельницького, що визволив нас з ляцької кормиги. Уважай, гетьмане, щоб діти наші не проклинали твоєї памяти, як залишиш наш народ у такій неволі!». Так гетьман Іван Мазепа рішився підняти боротьбу проти Москви.

Тоді з Московщиною воював шведський король Карло. Мазепа став переговорювати з ним, чи він не приславби й Українцям свойого війська на поміч. Шведський король згодився на це. Але дуже поспішився з поміччу і попсував усе діло. Він не чекав, аж Мазепа приготовиться добре до війни, але зараз пішов на Україну.

Гетьман мав при собі тільки кілька тисяч війська, інші полки були далеко поза Україною, в московських походах. З тим невеликим військом не було надії побідити. Але Мазепа промовив до козаків: «Браття, настав наш час. Покористуймося цею нагодою. Віддячимо Москвинам за їх насильство над нами, за всі нелюдські муки й неправду, що вчинено нам! Прийшов час скинути ненависне ярмо і нашу Україну зробити вільною, самостійною державою!» Гетьманські війська злучилися зі Шведами.

Тоді на поміч прийшов запорожський кошовий Кость Гордієнко з своїми козаками. Він сказав до гетьмана: «Ми, військо

запорожське низове, дякуємо вам за те, що ви, як і пристало найвищому українському вождові, взяли до серця недолю України, взялися визволити її з московської неволі!» Мазепа відповів: «Дякую вам, Запорожці, що вірите мені. Я пристав до Шведів, не за для користи для себе, а з любови до рідної країни. Не можемож забути про честь і славу нашу, та склавши руки, кинути наш край на волю гнобителя!» Запорожці бадьоро відгукнулися: «Волю добути або дома не бути!»

Як тільки Москвини дізналися, що Мазепа злучився зі Шведами, московські війська пішли на тодішню столицю України Батурин. 31-го жовтня вороги, як та галич, облягли Батурин, пославши комендантові міста полковникові Чечелю наказ здати місто. Але козаки навіть не впустили московських послів, завзято гукаючи з мурів: «Умремо всі, а до столиці не впустим!» Завзято одбивалися Українці від ворогів, але, одної ночи, полковий старшина Іван Ніс зрадив свій рідний край та підземним входом провів до замку ворогів. Довго й уперто боронилося військо та городяне під проводом діякона та його дочки, проте не-сила була одбитися. Москвини опанували місто, зруйнувавши його ущент, а всіх батуринців: малих і старих, жінок і немовлят — вирізали до ноги. Навіть церков не пошкодували Москвини, спаливши їх до тла. Розкішна палата Мазепина горіла аж три дні. Полковника Чечеля і старшину Москвини замордували, привязали трупи їхні до плотів та й пустили за водою по р. Сейму українському народові на пострах.

Разом зі Шведами пішли українські війська проти Москвинів. Прийшло до бою під Полтавою 10 липня 1706 р. Не повелося тут Українцям побідити. Цар Петро зібрав великі війська і поконав полки Мазепи й Карла. Українці мусіли уступити. Московські війська заняли всю Лівобережну Україну. Бій під Полтавою лишив по собі сумну память, — тут лягла самостійність України.

Гетьман Іван Мазепа по цій невдачі переїхав на Молдавщину. Там він заслаб тяжко і умер 1709 р. Поховорнили його в Галаці (тепер у Румунії); там його домовина є дотепер.

Новим гетьманом вибрано ґенерального писаря Пилипа Орлика, найвірнішого товариша і дорадника Мазепи. Але йому не судилося вернутися на Україну. Він поїхав до Швеції, шукати помочі для України, їздив по ріжних краях,

зазиваючи до війни з Москвою, так і умер на чужині 1742 р. Похоронено його в Яссах у Румунії.

На місце Мазепи цар Петро казав ще перед полтавським боєм вибрати іншого гетьмана. Козаки вибрали старенького добрячого полковника Івана Скоропадського (1708 — 1722). Він мав важке гетьманування, бо цар не дозваляв йому робити нічого корисного для України, а приказував вести так, щоб українська держава як найскорше упала. При гетьмані цар поставив своїого міністра, щоб він наглядав над гетьманськими ділами і робив з України московський край. Ураїнські полки цар дальше нищив далекими походами й важкими роботами на каналах, на Україну-ж посилав все більше і більще Москвинів. Вже й козацькими полковниками іменовано Москвинів.

Але Скоропадський не тратив надії на гарнішу будучність України і тихцем, поволі порядкував усе на добро українського народа. Щоб не дати цареві знищити Україну до решти, гетьман поїхав до Петербурга переговорювати про українські справи. Цар приняв його неласкаво і заявив, що на Україні буде заведений уряд на московський лад. «Малоросійська колеґія». Ця колеґіа вестиме всі державні справи. Скоропадський побачив, що цар має твердий намір знищити цілком гетьманство, зажурився тим старий гетьман і заслаб тяжко. Вернувшися на Україну, він умер. Похоронено його у Глухові.

По смерти Скоропадського цар Петро не дозволив вибрати ніякого гетьмана. Україною мала правити «Малоросійська колеґія», на половину зложена з Москвинів. Замість гетьмана був тільки наказний гетьман; се був чернигівський полковник Павло Полуботок (1722—1724). Полуботок був щирий патріот і сміливий чоловік і він задумав рішучо звернутися проти московських порядків. За його порадою з усіх сторін України козаки висилали до царя жадання привернути давній лад на Україні й обновити гетьманство. Цар Петро розлютився на ту сміливість козаків, Він приказав Полуботкові й ґенеральній старшині приїхати до Петербурга. Перед царем наказний гетьман сміливо висказав свої думки. Докоряв цареві за те, що він нищив українські права, пригадував труди й служби козаків, їх походи і роботи. «За все те ми замість вдячности добули тільки зневагу й ненависть, попали в останню неволю. Мусимо платити дань, копати вали

й канали, сушити болота непролазні, гинемо цілими тисячами від утоми, голоду й нездорового повітря. Над нами панують московські чиновники, що не знають прав і звичаїв наших, — їм все вільно робити з нами!» Розгніваний Петро крикнув, що Полуботкові за це буде смерть і велів замкнути його до вязниці. Але гетьман сказав відважно: «Заступаючися за Україну, я не боюся ні кайданів ні тюрми. Лучче мені найгіршою смертю умерти, як дивитися на загальну гибіль земляків моїх!» В тюрмі Полуботок заслаб смертельно. Тоді цар прийшов до нього і просив, щоб гетьман простив йому гострі слова. Але Полуботок не простив цареві й сказав: «За невинне страждання моє і земляків моїх будемо судитися у спільного і нелицемірного судді, Бога нашого. Скоро станемо перед ним і він розсудить Петра з Павлом!» Зараз потім умер Павло Полуботок в тюрмі і невдовзі потім закінчив життя і цар Петро.

По смерти Петра знов дозволено вибрати гетьмана. Став ним Данило Апостол (1727—1734). Він був один з старих полковників, що товаришували з Мазепою і добре памятав часи самостійности України. Він упорядкував військовий скарб, поправив козацький суд, приказав списувати українські закони в одну книгу. Багато корисного зробив для України і лишив по собі добру память.

По смерти Апостола Московщина знов довгий час не дозволяла вибірати гетьмана. На Україні правили московські чиновники. Аж по шіснадцятьох роках вибрано нового гетьмана. Це був останній гетьман давньої України Кирило Розумовський (1750—1764). Він був з козацького роду, але молодим хлопцем дістався на царський двір до Петербурга, вчився там у вищих школах і їздив багато по чужих краях. Розумовський на зверх дуже відріжнявся від давніх гетьманів. Закинув стародавнє українське убрання, носив одежу на німецький лад, зачісував волосся по чужинецькому. Але в його грудях било ще українське серце. Гетьман щиро займався справами України, завів нові порядки в судах й у війську, пильнував добробуту краю. прикрашував Україну новими будовами. В Батурині збудував величаву гетьманську палату, якої останки лишилися до наших днів. Він був добрячого серця і помагав людям чим міг,

Але в Московщині панувала тоді цариця Катерина II, лихий ворог України. Вона бачила, що Розумовський, хоч і вихо-

ваний в Петербурзі, не йде Москвинам на руку, не заводить московських звичаїв, а хоронить самостійність України. Розгнівана на гетьмана, заклпкала його до себе і сказала, що касує гетьманство. Розумовський не мав сили опертися і зложив гетьманську булаву,

Так 1764 р. скінчилося панування давніх українських гетьманів, скінчилася самостійність української держави. Цар Петро I і цариця Катерина II знищили волю України. В Петербурзі є памятник царя Петра I на коні; поставила його Катерина II і дала напись: «Перваму Фтарая». Тарас Шевченко дивлячися на цей памятник, написав ці слова: «Це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину!»

На Україні почала знов правити Малоросійська колеґія. Але по двайцятьох роках 1784 р. скасовано і її також, і заведено чисто московські порядки. Так покінчилася українська держава.

31. Зруйнування Січи. Гайдамаччина.

Запоріжжа правилося окремо від Гетьманщини. На Січі найстарший був кошовий, при ньому був суддя, писар, обозний, осаул, хорунжий і інші. Був теж отаман Січової школи, бо молоді хлопці вчилися грамоти. Запорожці, як в давні часи так і тепер, жили з ловів, рибальства, скотарства й трохи з хліборобства. Частина війська проживала на Січі, інші у степах, по зимовиках та хуторах. Землі, де мешкали Січовики, називалися Вольности Запорожського Війська. Вони ділилися на 8 паланок (повітів) і 38 курінів.

Запорожці пильно хоронили давні свободи і не хотіли покоритися Москві. Між ними все жива була думка про самостійність України і для неї вони були готові зложити кров і життя. Кошовий Кость Гордієнко прийшов на поміч Мазепі з усім січовим товариством, хоч знав, що боротьба з Москвою не поведеться. Багато Запорожців лягло під Полтавою. Інші разом з Мазепою мусіли лишити Україну.

Цар Петро горів великим гнівом на Січовиків за це, що вони стали по стороні Мазепи. Він рішив зруйнувати гніздо «Мазепинців». Велике московське військо під проводом зрадника Галагана, що перейшов на московську сторону, пішло на Січ 1709 р. Хоч у Січі війська було небагато, Запорожці

не хотіли піддатися на московський зазив і кинули до води московського висланника. Москвини почали облогу. Боротьба була дуже завзята. Полягло багато Москвинів, але не менше її Запорожців. Москвинам було тяжко добути Січову твердиню, але Галаган підступом увів московське військо у Січ. Запорожці мусіли здатися. Було їх не цілі три сотки, — Москвини половину їх вимордували на місці. Укріплення Січи Москвини зруйнували і поставили сторожу, щоб козаки тут не поселялися.

Останки Запорожців перенеслися на інше місце. Наперед над річку Камянку, потім над Дніпровий Лиман коло Олешок. В недовгому часі Січ знов зросла і стала сильна. За часів Апостола 1734 р. Запорожці знов вернулися на давнє місце і збудували Січ між річками Підпільною і Базавлуком.

По знищенню Гетьманщини цариця Катерина задумала положити кінець і Запоріжжу. Останнім кошовим був Петро Кальнишевський. Він був людина великого розуму і досвіду і добре правив Вольностями Запорожського Війська. На порожніх просторах він поселював виходців з ріжних сторін, казав будувати у степах хуторі й села, дбав про це, щоб всюди був лад і добробут. Про нього складено приповідку: «Як кошовим став Кальниш, на Січі була паляниця, корж і книш». Кальнишевський дізнався про наміри цариці і вислав до Петербурга послів, щоб врятувати Запоріжжа. Але Запорожців принято тут зі зневагою. Московське панство насміювалося з козацької зброї, з українського убрання, з простих звичаїв козацтва. Нічого не вдіяли запоріжські посли, — цариця Катерина рішила знищити Запоріжжа.

Московський ґенерал Текелій року 1775 окружив Січ великим військом. Кальнишевський скликав раду: чи віддати Січ Москвинові, чи боронитися. Малодші Запорожці скликнули: «Якже можна віддати славне Запоріжжа Москвинові? Поки світ сонця, того не буде! Хай прийде Москвин, ми його провчимо!» Але старі Січові діди похитали головами, — вони знали, що Січ не видержить московських гармат. що дарма проливати кров. Вислали Запорожці послів до Текелія, просити пощади. Але Текелій не знав милосердя. Московські салдати війшли до Січи, арештували старшину і почали руйнувати укріплення і всі будивки. Знищили все, — навіть з церкви забрали дорогі ікони і срібні царські

врата. Кошового Кальнишевського цар заслав на заслання у Соловецький монастир на Білому морі. Там замурували його в темниці без дверей і вікон, — тільки малою щілиною давали йому їсти. Так мучився біддолашний 12 літ. Слідом облекшено йому кару, але говорити йому не вільно було з ніким. І так умер в московській неволі останній запорожський кошовий р. 1803 у 112 році життя. Співав тоді народ: «Катерино, суча дочко, що ти учинила, — степ широкий, край веселий так занапастила!»

Запорожці, що не були в Січі, розбрилися на ріжні сторони. Частина їх перенеслася під турецьке панування й оснувала нову Січ при гирлі Дунаю. Дещо тих нащадків запорожського війська є там і до нині. Інші заїхали Дунаєм ще дальше і поселилися в Угорщині над долішною Тисою. Потім частина козаків вернулася на Україну і дістала дозвіл утворити Чорноморське військо. Кубанські козаки це остання частина давнього Запорожського війська. «Пропало славне Запоріжжа, та не пропала слава!»

На Правобережній Україні по Дорошенкові були ще деякі гетьмани, але вони не мали ніякої сили. Польща нищила козаччину. Але народ не забував козацьких порядків і все наново повставав проти Поляків. За часів Мазепи славним ватажком був Семен Палій, хвастівський полковник; його Москвини заслали на Сибір. Опісля самі козаки і селяне лучилися у ватаги, вибирали собі отаманів і сотників і воювали з панами. Їх називано гайдамаками. Найславнішими ватажками гайдамаків були Максим Залізняк і Іван Ґонта. Року 1768 вони підняли велике повстання проти Польщі і в Умані вирізали та викололи багато панів і жидів. Це повстання названо Коліївщиною. Але проти гайдамаків пішли польські і московські війська і розбили їх. Ґонту серед великих мук покарано смертю, Залізняка заслано на Сибір. Так сумно покінчилося останнє народнє повстання проти Польщі.

На Правобережжу запанували Поляки, — Лівобережжа було у московськім ярмі.

V. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАІНИ.

32. Початок відродження.

Гірко терпіли Українці по втраті самостійности. Україна лишилася поділена між двох своїх найгірших ворогів, Польщею та Московщиною. Все у нас змінилося. З усіх сторін приходили в українські землі чужинці і взяли панування у свої руки. Вони з нехітю і погордою відносилися до всього, що було українське, ломили давні наші права, зміняли звичаї, висміювали українську мову. На Правобережжу запанувала Польща, на Лівобережжу Московщина. З тугою згадували Українці недавні часи, коли правив свій гетьман, були свої уряди, було українське військо. З жалем згадували минуле, каялися за це що не вміли шанувати своєї власти, що не пильнували своєї держави, що дали чужинцям запанувати над собою. Тепер треба було довгої боротьби і праці, щоб здобути знову волю.

Першим знаком ліпшої будуччини було те, що упала Польща. Поляки все бажали поневолити Українців, а не вміли правити у своїй власній країні. У польській державі був великий безлад, розрухи, внутрішня боротьба. З цього скористали три сусідні держави, Австрія, Пруси та Росія та поділили Польщу між собою. Року 1772 Австрія забрала Галичину від Польщі і дістала від Туреччини Буковину. Року 1793 Київщина, Волинь і Поділля перейшли до Росії; опісля Росія взяла також Берестейщину і Холмщину. Так упав один ворог України, Польща. Але другий ворог, Московщина, скріпився ще більше.

В тих тяжких часах Українці почали пильніше дбати про свою мову і писменство. Давно мало хто писав чистою українською мовою. Учені люди думали, що не годиться писати звичайною мовою, а треба примішувати чужі слова, — з церковної мови, з латинської. з польської. Тепер щойно догадалися, що найгарніша така мова, якою говорить народ. Полтавський письменник Іван Котляревський 1798 р. перший написав поему «Енеїда» гарною українською мовою. В Галичині дещо пізніше, 1838 р., поет Маркіян Шашкевич разом з своїми товаришами написав народньою мовою книжку «Дністрова Русалка». На Буковині українською мовою перший став писати Юрій Федькович. Тих трьох письменників,—Котляревського, Шашкивича і Федьковича називаємо батьками українськго письменства.

Українська молодь пильно прислухувалася до народніх пісень і оповідань і звідти вчилися рідної мови. Українські учені почали досліджувати давню історію і відкрили перед народом дні давньої нашої слави й могутности.

Року 1848 вибухла в Австрії революція. Тоді скасовано і в Галичині панщину і даровано народові волю. Галицькі Українці заклали тоді у Львові перше товариство для оборони прав народа, «Головну Українську Раду», утворили своє військо, скликали перший зїзд українських діячів і видали перший український часопис «Галицьку Зорю».

Року 1867 заведено в Австрії конституцію. Австрійський цісар поділився властю зі своїми народами. Українці дістали теж свої права. В урядах, судах і школах наказано вживати української мови. З того часу почався розвиток галицької України. Всі свідомі люде гуртувалися у товариства і спільними силами вели роботу для народа. Перше товариство, що почало видавати книжки для народнього читання і закладало читальні, була «Просвіта». Потім заснувалося «Наукове Товариство імени Шевченка», котре друкує книжки, найбільше про історію, ґеоґрафію та літературу України. Інші товариства закладають школи і бібліотеки, опікуються молоддю, гуртують селян і міщан, закладають крамниці, каси і т. д. За свої права галицькі Українці борються в державній раді у Відні і в краєвому соймі у Львові. Найважніше бажання галицьких Українців є тепер, щоб українські части Галичини, Буковини й Угорщини злучено в один край, — і щоб всі українські землі зеднались в одну державу.

На Україні, поневоленій Москвинами, народню свідомість поширив і зміцнив Тарас Шевченко (1814 — 1861). Він був сином кріпака, пережив молодість у праці і нужді, пізнав усі страждання і надії українського народа і змалював їх у своїому «Кобзарі» 1840 р. Шевченко знав добре українську історію і у своїх поемах вияснив народові, «за що боролись ми з Ляхами, за що ми різались з ордами, за що скородили списами московські ребра». Шевченків «Кобзарь» став святою книгою для Українців. У днях горя і нещасть кожен черпав звідти надію і науку.

Могутні Шевченкові поезії показали Московщині, що український народ не загинув, що в ньому захована давня сила. Цар налякався, щоб не було повстання проти нього і 1861 р.

скасував кріпацтво. Але Українців Москва зненавиділа ще більш і почала переслідувати їх страшними способами. Перші українські школи, що тоді отворилися по городах, приказано замкнути. Людей, що займалися народньою освітою, арештувано й карано. В 1876 р. Москвини видали наказ, що ніяких українських книжок не вільно друкувати. Заборонено теж українські хори і театральні вистави. Хто читав українську книжку, ховався з тим, як з яким лихим ділом. Хто бажав вчити свої діти української мови, сам писав собі буквар. Все, що нагадувало Українцям на те,що вони є окремий народ, було рішуче заборонене.

33. Самостійна Україна.

У такій неволі Україна жила багато літ. Не всі наші люде перетрівали мужно ці важкі часи. Неодин зневірився в українську справу і для хліба та вигоди перейшов у службу ворогам. багато українських родин стало балаката по московському, багато було таких, що соромилися признати, що вони з українського роду. Але й не менше було таких, що не тратили надії в будуччину України і щиро трудилися для добра народа.

Вкінці надійшли і гарніші часи. В 1905 р. по японській війні прийшла в Росії революція. Тоді на короткий час прийшла Українцям полекша. Дозволено друкувати книжки, видавати часописи, заснувати деякі товариства. Але слідом царське панування змоглося знов і Українці дальше жили у гніті і переслідуванні.

В 1914 р, почалася велика европейська війна. Московські війська на один рік заняли Галичину. Це був страшний час для всієї України. В Галичині московський уряд заборонив видавати українські часописи і книжки, замкнув усі школи, заборонив урядування українською мовою. Цілі сотні українських діячів арештовано і вивожено на заслання в Сибір. В Києві також замкнено українські товариства і заборонено часописи. Здавалося, що на український народ прийшов уже крайній кінець, — що Росія знищить Українців всюди, де лише вони живуть.

Та цареві війна не повелася. Московські війська мусіли уступитися з Галичини. Проганяли їх також українські добровольці, Січові Стрілці.

В марті 1917 р. в Росії вибухла революція. Цар уступив з престола. Всі народи російської держави кинулися добувати собі волю. На Україні всюди почалися українські маніфестації, наради і зїзди. Перший раз на вулицях показалися українські жовто-блакітні прапори, перший раз залунала широко пісня «Ще не вмерла Україна». В Київі утворилася Українська Центральна Рада, в якій зібралися представники всіх частин України для спільної ради і спільного діла. Головою Ради був професор Михайло Грушевський, що написав велику Історію України.

34. Четверта війна з Московщиною.

З початку українські діячі думали лишити Україну в союзі або, як то кажуть, у федерації з Московщиною. Але Москвини уважали себе панами на Україні і розпочали з нами війну. Разом з тим московський уряд став підбурювати проти Українців темні маси черні, більшевиків. Тоді Українці побачили, що з Москвинами не можна іти рука в руку і рішили відокремитися зовсім від Московщини.

Дня 11 січня 1918 р. Українська Центральна Рада видала святочний універсал до народа, де проголошено, що Україна стала самостійною державою. Це був один з найважніших днів в українській історії. По довгих роках неволі Україна знов стала окремою державою, український народ як повноправний господар обняв панування у своїй землі.

Дня 9 лютого 1918 р. Україна заключила в Бересті мир з Німеччиною, Австрією. Болгарією і Туреччиною, Берестейський мир був дуже корисний для нас, бо до Української Держави верталися всі українські землі, також Холмщина, котру хотіли забрати Поляки. Тільки Галичина, Буковина й угорська Україна лишилися поза межами Української Держави.

Московщина хотіла перешкодити творенню української держави й вислала на Україну свої війська. Вони зруйнували багато городів і сел, знищили багато українського майна, розстріляли багато людей. Але українські війська побили Москвинів і вигнали їх далеко поза українські границі.

Дня 26 квітня 1918 р. гетьманом всієї України став Павло Скоропадський. Українська Держава почала порядкуватися і стає чимраз кріпша і сильніша. Як всі Українці зеднаються до спільної праці, наша земля стане знов така могутня. як була за давніх часів.

НАЙВАЖНІШІ ДАТИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

I. Україна за словянських часів,

II. Українська Держава за княжих часів 800—1340

800, Початок київськоі держави.
860. Аскольд і Дир в Києві.
911. Олег.
943. Ігор.
972. Святослав Завойовник.
979—1015. Володимир Великий.
981. Злука Галичини з Києвом.
988. Хрещення Украіни.
1018—1054. Ярослав Мудрий.
1054. Поділ Украіни на князівства.
1084. Ростиславичі в Галичині.
1113—1125, Володимир Мономах.
1153—1187, Ярослав Осмомисл галицький.
1169. Руйнування Києва Москвинами.
1185. Похід Ігоря на Половців,
1200—1205. Роман в Галичині. Почин галицько-володимирськоі держави.
1205—1264. Данило.
1223. Перший прихід Татар.
1240. Зруйнування Києва Татарами. Кінець київськоі держави.
1253. Коронація Данила.
1303. Окрема українська митрополія в Галичі.
1340. Кінець галицько-володимирськоі держави. Кінець княжих часів.

III. Україна під Польщею і Литвою 1340—1648,

1340. Перший напад Поляків на Львів.
1550. Дмитро Вишневецький, оснуватель Січи.
1569. Люблинська Унія.
1573. Перша українська друкарня.
1576, Богдан Ружинський.
1578. Іван Підкова.
1580. Острожська академія.
1586. Ставропігія у Львові.
1592. Війна Косинського.
1595. Церковний собор в Бересті.
1597. Смерть Наливайка.
1616—1622. Петро Сагайдачний.
1621. Бій з Турками під Хотином.
1625, Війна з Поляками.
1630. Тарасова ніч.
1635. Сулима добуває Кодак.
1638. Повстання Павлюка й Острянина.

IV. Українська держава за козацьких часів 1648—1784 р.

1648—1657. Богдан Хмельницький.
1648. Повстання Хмельницького: Жовті Води, Корсунь, Пилявці, Львів. Замосте.
1649. Зборівська битва і мир,

1651. Бій під Берестечком.
1652. Бій під Батогом.
1654. Союз з Москвою.
1657. Смерть Богдана Хмельницького.
1657—1659. Іван Виговський.
1659. Перша війна з Московщиною. Побіда під Конотопом.
1659—1663. Юрій Хмельницький.
1663. Поділ України на лівобережну і правобережну.
1663—1665. Павло Тетеря.
1663—1668, Іван Брюховецький.
1665—1676. Петро Дорошенко.
1667. Андрусівський мир. — поділ України між Московщиною і Польщею.
1668. Друга війна з Московщиною.
1568—1672. Дамян Многогрішний.
1672—1687. Іван Самійлович.
1687. Українська церква піддана московському патріярхові.
1687—1709. Іван Мазепа,
1690. Смерть Сірка.
1698. Смерть Дорошенка.
1708, Третя війна з Московщиною. Битва під Полтавою.
1708—1722, Іван Скоропадський.
1709. Перше зруйнування Січи. Смерть Мазепи. Пилип Орлик гетьманом.
1722—1724. Павло Полуботок.
1727—1734, Данило Апостол.
1734. Обновлення Січи.
1742. Смерть Орлика.
1750—1764. Кирило Розумовський.
1764. Скасування Гетьманства.
1768. Коліівщина.
1772. Галичина переходить до Австріі.
1775. Друге зруйнування Січи.
1784. Заведення московського ладу на Украіні.

V, Відродження Украіни 1784—1918. Самостійна українська держава від 1918 р.

1793, Правобережжа переходить до Москви.
1798. «Енеіда» Івана Котляревського.
1803. Смерть Кальнишевського.
1814—1861. Тарас Шевченко.
1838. «Дністрова Русалка» Маркіяна Шашкевича.
1840. «Кобзарь» Тараса Шевченка.
1848. Революція і знесення панщини в Австріі. Головна Українська Рада, перші товариства і часописи в Галичині.
1861, Скасування кріпацтва в Росіі.
1876. Заборона українського письменства.
1905. Перша революція в Росіі.
1914. Початок европейськоі війни. Московські війська в Галичині.
1917. Друга революція в Росіі і на Украіні. Українська Центральна Рада.
1917. Четверта війна з Московщиною.
1918, 11 січня. Проголошення самостійности Украіни.
1918, 9 лютого. Берестейський мир.
1918, 29 квітня. Павло Скоропадський гетьманом.

ЗМІСТ